

E-ISSN:2547-9865

ISSN:2602-3520

BARTIN BARTIN
ÜNİVERSİTESİ UNIVERSITY

Edebiyat Fakültesi Dergisi Journal of Faculty of Letters

Bartın Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Dergisi

Bartın University
Journal of Faculty of Letters

ISSN: 2602-3520
E-ISSN: 2547-9865

Cilt/Volume: 4 Sayı/Number: 1
Haziran/June 2019

BARTIN

Bartın Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Dergisi
ISSN: 2602-3520
E-ISSN: 2547-9865
Cilt: 4, Sayı: 1
Haziran 2019
BARTIN – TÜRKİYE

Bartın University
Journal of Faculty of Letters
ISSN: 2602-3520
E-ISSN: 2547-9865
Volume: 4, Number: 1
June 2019
BARTIN – TURKEY

Sahibi / Owner

Bartın Üniversitesi Adına
Prof. Dr. Orhan UZUN (Rektör)

Editör / Editor in Chief

Prof. Dr. Aslı YAZICI

Editör Yardımcıları / Assistants of Editor

Doç. Dr. Macit BALIK
Dr. Öğr. Üyesi Haluk ÖNER
Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Gül ÇIVGIN

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Mustafa HİZMETLİ
Doç. Dr. Alsou KAMALIEVA
Doç. Dr. Fatma BAĞDATLI ÇAM
Doç. Dr. Hasan Hüseyin GÜNEŞ
Dr. Öğr. Üyesi Fethi NAS
Dr. Öğr. Üyesi Gizem AKCAN
Dr. Öğr. Üyesi Gülay KARAMAN
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Cem ODACIOĞLU
Dr. Öğr. Üyesi Murat KELİKLİ
Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan ŞİMŞEK
Dr. Öğr. Üyesi Sevda KAMAN
Dr. Öğr. Üyesi Temel Alper KARSLI
Dr. Öğr. Üyesi Tuna BEŞEN DELİCE

Ön İnceleme ve İletişim / Pre-evaluation and Communication

Arş. Gör. Alp Eren DEMİRKAYA
Arş. Gör. Müzeyyen SAĞLAM GÜMÜŞ
Arş. Gör. Fahriye YARAŞ
(edebiyatdergi@bartin.edu.tr)

Yabancı Dil Danışmanı / Foreign Language Adviser

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Cem ODACIOĞLU

Dizgi / Composition

Arş. Gör. Amire ACAR

Kapak Tasarımı / Cover Design

Öğr. Gör. Dr. Mustafa FİDAN

Adres / Adress

Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 74100 Bartın-TÜRKİYE

e-mail: edebiyatdergi@bartin.edu.tr

Telefon / Phone: (0378) 223 54 77 / 223 54 86

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Ramazan KAPLAN	(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hacı İbrahim DELİCE	(Cumhuriyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatma AÇIK	(Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Ercan ALKAYA	(Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Bâki ASILTÜRK	(Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ufuk Deniz AŞÇI	(Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Bedrettin AYTAÇ	(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Selahaddin BEKKİ	(Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi)
Prof. Dr. Arif BİLGİN	(Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Nergis BİRAY	(Pamukkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Muhsine BÖREKÇİ	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Yakup ÇELİK	(Yıldız Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet DEMİRTAŞ	(Bitlis Eren Üniversitesi)
Prof. Dr. Abide DOĞAN	(Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Halûk Harun DUMAN	(Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdülkadir DÜNDAR	(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hacı Mustafa ERAVCI	(Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. İlhan ERDEM	(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Dursun ERDEM	(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ERDOĞAN	(Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa GENÇER	(Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU	(Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Seyfullah KARA	(Karabük Üniversitesi)
Prof. Dr. Fevzi KARADEMİR	(Süleyman Demirel Üniversitesi)
Prof. Dr. Balkiya KASSYM	(Abay Kazak Millî Pedagoji Üni. – Kazakistan)
Prof. Dr. Mehmet KIRBIYIK	(Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Prof. Dr. Zahir KIZMAZ	(Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet KÖÇER	(Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdullah KÖK	(Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. Muhsin MACİT	(Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Vefa NALBANT	(Pamukkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Smagulova K. NURGAZIKIZI	(El-Farabi Kazak Devlet Üni. – Kazakistan)
Prof. Dr. Mustafa ORÇAN	(Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ÖNAL	(İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. Ersin ÖZARSLAN	(Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Ufuk ÖZDAĞ	(Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatih Sultan Mehmet ÖZTÜRK	(Pamukkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Hakan POYRAZ	(Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. Bilal SAMBUR	(Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Mete TAŞLIOVA	(Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali TEMİZEL	(Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Funda TOPRAK	(Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Faruk TOPRAK	(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Aleksandr TSOI	(Lodz Üniversitesi – Polonya)
Prof. Dr. Salih TUR	(Harran Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemal TUZCU	(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdullah UÇMAN	(Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. Sema UĞURCAN	(Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahat ÜSTÜNER	(Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Cevdet YAKUPOĞLU	(Kastamonu Üniversitesi)
Prof. Dr. Aslı YAZICI	(Bartın Üniversitesi)
Prof. Dr. Sedat YAZICI	(Bartın Üniversitesi)
Prof. Dr. Talip YILDIRIM	(Uşak Üniversitesi)
Doç. Dr. Derya ADALAR SUBAŞI	(Ankara Üniversitesi)

Doç. Dr. G. Gonca GÖKALP ALPASLAN	(Hacettepe Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet AKKAYA	(Adıyaman Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa ARSLAN	(Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Doç. Dr. Münire Kevser BAŞ	(Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Doç. Dr. Murat CERİTOĞLU	(Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Hüdayar CİHAN	(Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Doç. Dr. Ensar ÇETİN	(Çankırı Karatekin Üniversitesi)
Doç. Dr. Ayşe DEMİR	(Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Doç. Dr. Necdet DEMİRCİ	(Kerkük Üniversitesi-Irak)
Doç. Dr. Mitat DURMUŞ	(Kars Kafkas Üniversitesi)
Doç. Dr. Osman DÜZGÜN	(Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet EFİLOĞLU	(Bülent Ecevit Üniversitesi)
Doç. Dr. Murat ELMALI	(İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Öztürk EMİROĞLU	(Varşova Üniversitesi-Polonya)
Doç. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA	(Gazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Selma GÜLSEVİN	(Dokuz Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. Mesut GÜN	(Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Galip GÜNER	(Erciyes Üniversitesi)
Doç. Dr. Gülsemin HAZER	(Sakarya Üniversitesi)
Doç. Dr. Ömer Tuğrul KARA	(Çukurova Üniversitesi)
Doç. Dr. Akartürk KARAHAN	(Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Doç. Dr. Galina MİSKİNİENE	(Vilnius Üniversitesi-Litvanya)
Doç. Dr. Bilge Özkan NALBANT	(Pamukkale Üniversitesi)
Doç. Dr. Süleyman ÖZBEK	(Gazi Üniversitesi)
Doç. Dr. İsa SARI	(Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi)
Doç. Dr. Barış SARIKÖSE	(Karabük Üniversitesi)
Doç. Dr. Berdi SARIYEV	(Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. M. Emin ŞEN	(Akdeniz Üniversitesi)
Doç. Dr. Hacer TOKYÜREK	(Erciyes Üniversitesi)
Doç. Dr. Sibel ÜST ERDEM	(Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Doç. Dr. Özden YALÇINKAYA ALKAR	(Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY	(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Seyfullah YILDIRIM	(Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Ethem ARIOĞLU	(Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Oğuzhan AYDIN	(Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet BÜYÜKAKKAŞ	(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Hülya GÖKÇE	(Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Erol KUYMA	(Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Serpil SOYDAN	(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)

BU SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF THIS ISSUE

Prof. Dr. Funda TOPRAK	(Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Nuran TAŞLIGİL	(Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Akartürk KARAHAN	(Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatma BAĞDATLI ÇAM	(Bartın Üniversitesi)
Doç. Dr. Süheyla ÜÇİŞİK ERBİLEN	(Doğu Akdeniz Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ali BORA	(Bartın Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Dilara USLU	(Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mine DEMİR	(Bartın Üniversitesi)

Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi yılda iki kez yayımlanan hakemli bir dergidir. Bu dergide yayımlanan makaleler Yayın Kurulu'nun izni olmadan aynen veya kısmen yayımlanamaz. Yayımlanan yazı ve makalelerin içeriği ile ilgili tüm sorumluluk yazarlarına aittir.

Bartın Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Dergisi
ISSN: 2602-3520
E-ISSN: 2547-9865
Cilt: 4, Sayı: 1
Haziran 2019
BARTIN – TÜRKİYE

Bartın University
Journal of Faculty of Letters
ISSN: 2602-3520
E-ISSN: 2547-9865
Volume: 4, Number: 1
June 2019
BARTIN – TURKEY

İÇİNDEKİLER

Editörden	1
Dr. Güven ŞAHİN Kivi (Actinidia Deliciosa) Yetiştiriciliği ve Türkiye Zirai Hayatındaki Yeri.....	3
Arş. Gör. Abdülkadir ERÇİN Batı Basını Ve Osmanlı Devlet Yönetiminin Afgan Emiri Abdurrahman Han'a Bakışı (1880-1901).....	33
Ayşe YEGİN Mental Fiil Kavramı ve Şeyyâd Hamza'nın Yüsuf U Zelihâ Mesnevisinde Mental Fiiller	51
Yayın İlkeleri	75

Bartın Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Dergisi
ISSN: 2602-3520
E-ISSN: 2547-9865
Cilt: 4, Sayı: 1
Haziran 2019
BARTIN – TÜRKİYE

Bartın University
Journal of Faculty of Letters
ISSN: 2602-3520
E-ISSN: 2547-9865
Volume: 4, Number: 1
June 2019
BARTIN – TURKEY

EDİTÖRDEN

Değerli Bilim İnsanları,

Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi'nin 4. cilt 1. sayısını sizlerle buluşturmaktan mutluluk duyuyoruz. Dergimizin bu sayısında Türk Dili ve Edebiyatı alanından bir, Tarih alanından bir ve Coğrafya alanından bir makale olmak üzere toplamda üç yayın ile siz değerli okurlarımızla buluşuyoruz. Bu sayımızın ilk makalesinde Güven ŞAHİN, Kivi yetiştiriciliği ve Türkiye zirai hayatındaki yerini ziraat coğrafyası odağında analiz ederek gelişim süreçlerini değerlendiriyor. İkinci makalede Abdülkadir ERÇİN, 1880 yılında Afgan tahtına geçen ve modern bir Afganistan meydana getirmeyi amaçlayan Emir Abdurrahman Han'ın İngiliz ve Rus baskısı altındaki politikalarının Batı basınına yansımaları ve Osmanlı Devleti yönetim kademesinde Emir Abdurrahman Han algısı üzerinde duruyor. Son makalede ise Ayşe YEGİN, duygu, algı ve düşünce ifade eden mental fiilleri Şeyyad Hamza'nın Yûsuf u Züleyha mesnevisi özelinde inceleyerek 13-14. yüzyıllarda Türk kültür, duygu ve düşüncesine dair fikir edinmemize katkı sunuyor.

Yeni sayımızı sizlere sunarken tüm yayın ekibimize, yazar ve hakemlerimize katkılarından ötürü çok teşekkür ediyorum.

Prof. Dr. Ashı YAZICI

Editör

KİVİ (*Actinidia deliciosa*) YETİŞTİRİCİLİĞİ VE TÜRKİYE ZİRAİ HAYATINDAKİ YERİ

Güven ŞAHİN*

Öz

Kültüre en son alınan meyvelerden olan kivi, kısa denilebilecek mazisinde çok hızlı bir gelişim göstermiştir. Meyvenin ticari anlamda üretimi ve pazarlanması başlangıçta sadece Yeni Zelanda ile sınırlıyken zamanla meyveye olan ilgiyle beraber yeni üreticilerin faaliyete başlamasıyla hızlı bir gelişim göstermiştir. Akdeniz ülkeleri başta olmak üzere kivi ziraatı kısa sürede dünyanın değişik yerlerinde yapılmaya başlanmıştır. Türkiye de söz konusu zirai faaliyet alanında hızlı ve de dikkat çekici gelişmelerin yaşandığı ülkelerden birisidir. Yaklaşık 30 yıllık bir geçmişi bulunan Türkiye kivi yetiştiriciliği, bu zaman zarfında kayda değer bir gelişme göstermiştir. Başlangıçta ihtiyacının % 10'unu dahi sağlayamazken, 2017'ye geldiğinde ihtiyacının % 90'ından fazlasını karşılar hale gelmiştir. Genel olarak Yalova ve Doğu Karadeniz merkezli sürdürülen kivi ziraatı, Marmara ve Akdeniz Bölgelerinden yeni üreticilerin de faaliyete başlamasıyla daha geniş bir alanda yapılmaya başlanmıştır. Yetiştiriciliğinin yoğun olarak yapıldığı yerlerde zirai hayatı olumlu ölçüde etkilemiş olan kivi üretimiyle ilgili olarak Türkiye'nin de ilerleyen yıllarda İran ve Yunanistan gibi önemli ihracatçılar arasına yerleşebileceği öngörülmektedir. Bu çalışmada da kivi yetiştiriciliğinin Ziraat Coğrafyası odağında analizi yapılarak bu faaliyete yönelik olarak Türkiye'deki gelişmeler ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kivi, *Actinidia deliciosa*, Hayward, kivi ziraatı, Ziraat Coğrafyası, Türkiye.

KIWIFRUIT (*Actinidia deliciosa*) CULTIVATION AND ITS PLACE OF AGRICULTURAL LIFE IN TURKEY

Abstract

Kiwifruit, one of the last fruits of the culture, has shown a very rapid development in its short history. Commercial production and marketing of fruit was initially limited only to New Zealand, but over time, it has shown a rapid development with the interest of fruit and the starting of new producers. Kiwifruit agriculture, especially in Mediterranean countries, started to be carried out in different parts of the world in a short time. Turkey is also one of the countries where rapid and remarkable progress in the area of agricultural activities concerned. With the history of nearly 30 years, kiwi cultivation in Turkey, showed a significant improvement during this time. While it could not even supply 10 % of its needs at the beginning, it became supply more than 90 % of its needs by 2017. In general, kiwifruit agriculture, which is based in Yalova and Eastern Black Sea, has started to be carried out in a wider area as new producers from Marmara and Mediterranean Regions started to operate. In relation to the production of kiwifruit which positively affected agricultural life in the areas where intensive cultivation is carried out, Turkey is also expected to in later years settled between major exporters such as Iran and Greece. In this study, analyzing the cultivation of kiwifruit in the focus of agricultural geography, developments in Turkey as for these activities have been discussed.

Key words: Kiwifruit, *Actinidia deliciosa*, Hayward, Kiwifruit Cultivation, Agricultural Geography, Turkey.

GİRİŞ

Kültürü en son yapılmaya başlanan ve kısa denilebilecek bir sürede dünya zirai hayatında hızlı bir gelişim gösteren kivi (*Actinidia deliciosa*), ilerleyen süreçte de gelişimine devam edecek gözükmetedir. Yeni Zelanda'da profesyonel anlamda başlayan yetiştiricilik sayesinde 1980'lere kadar dünyanın en büyük tedarikçisi olan ülke, ilerleyen yıllarda faaliyetin yaygınlaşmasıyla bu alandaki üstünlüğünü yitirmiştir.

* Dr. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya ABD.

Başvuru Tarihi/Submitted Date: 22.06.2019

Kabul Tarihi/Accepted Date: 25.06.2019

Akdeniz ülkelerinin (İtalya, İspanya, Yunanistan ve son olarak Türkiye) bu alandaki hızlı gelişimi, ABD, Şili ve Çin'in üretime dahil olması ve yakın yıllarda kivi yetiştiriciliğine başlayan İran ile birlikte 2017'ye gelindiğinde 23 ülkede yetiştirilir hale gelmiştir. Yüksek besin içeriği, özellikle C vitamini açısından zenginliği, hemen her yaş grubu tarafından tüketilebilir özellikte oluşu ve en önemlisi de lezzetli bir meyve olması kiviye olan ilginin artmasına neden olmuştur.

Türkiye zirai hayatında da çok hızlı bir gelişme göstermiş olan kivi, yetiştirildiği yerlerde ürün desenine dahil olmuştur. Özellikle de Karadeniz Bölgesi'nde geleneksel tarım ürünlerinden Çay – Fındık – Mısır üçlüsüne 4. bir eleman olarak kivin de dahil olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte kivi için sayılan diğer ürünler kadar üreticisine kazanç sağladığını söylemek mümkün değildir. Hatta başta Rize için çaya alternatif bir ürün olarak öne çıkarılan kivi, beklenen etkiyi yaratamamış ve son zamanlarda yörede eski popülaritesini yitirmiştir. Yalova ve yakın çevresinde ise kivi ziraatı çok daha modern ve de profesyonel bir gelişim göstermiştir. Son yıllarda Mersin başta olmak üzere bazı Akdeniz Bölgesi illerinde de kivi yetiştiriciliğine başlanmıştır. Henüz Türkiye için yeni meyveler arasında sayılabilecek olan kivi için gerçek sınırlarına ulaştığını söylemek güçtür. Önceleri Rize'de çok ses getiren ve çaya alternatif bir ürün olduğu ifade edilen kivi, son yıllarda Rize ve çevresinde gerileme eğilimine girmiştir. Akdeniz Bölgesi'nde yetiştirilen alanlarda ise henüz çok yeni olduğundan ilk yıllar elde edilen yüksek verimin ilerleyen yıllarda da devam edebileceğini söylemek güçtür. Trakya koşullarında ise sadece deneme amaçlı küçük çaplı üretim faaliyetlerine başlanmış olup henüz burası için de kivi yetiştiricilik durumu hakkında net bir fikir belirtmek mümkün değildir. Nitekim bir ürün için sadece ideal iklim ve toprak şartları günümüz zirai hayatında yeterli olmayıp pazar değeri ve ürünün katma değerli kullanımı da göz önünde bulundurulması gereken diğer parametreler olduğu için konunun çok boyutlu ele alınması gerekmektedir.

Kivinin henüz çok yeni olması ve bu alanda pek çok yerde üretici noktasında bilgi birikimi yetersizliği gibi faktörler yanı sıra akademik açıdan da konunun hala çok bakir olduğunu söylemek mümkündür. Bu çalışmada da kivi, Ziraat Coğrafyası odağında bir bütün halinde ele alınarak kivi yetiştiriciliğinin esasları, dünyadaki durum ve Türkiye ölçeğindeki gelişimi incelenmiştir. Sonuç itibarıyla kivi yetiştiriciliği konusunda ülkemizde ilerleyen yıllarda gelişimin devam edeceğini söylemek mümkünse de söz konusu meyvenin Türkiye'deki ekonomik yetiştiricilik alanlarına ve de sınırlarına ulaştığını söylemek için çok erken olduğunu söyleyebiliriz.

1. Kivinin Botanik Özellikleri ve Yetiştirme Şartları

Kivi, *Actinidiaceae* familyasından ticari olarak yetiştiriciliği yapılan, hızlı büyüyen, ağaççık formunda, sarılıcı ve tırmanıcı özelliğiyle 12 m.'ye kadar uzanabilen, çok yıllık bir bitkidir. Ilıman iklim bitkisi olan kivin anavatanı Çin'in güneybatısı olup kültüre alınan en yeni meyvelerdedir. Çiçekleri beyaz renkli olup incir ve papaya gibi dioik / iki evcikli bir bitki olduğundan dişi ve erkek çiçekler farklı ağaçlar üzerinde bulunmaktadır. Kök yapısı oldukça zayıf olan kivi, saçak köklü bir bitkidir.

Kivi meyveleri, yaklaşık bir yumurta büyüklüğünde ve de şeklinde, dış yüzeyi nispeten sert ve kısa tüylerle kaplı, yumuşak kabuklu, etli kısmı çeşide bağlı olarak zümrüt yeşilinden

açık yeşile doğru değişen, merkezi kısmındaki kemik rengi kısmın çevresinde 1200 – 1400 civarında küçük siyah tohumları bulunan bir meyve olarak tarif edilebilir. Meyveler dallarda genelde salkımlar şeklinde olup 5 – 6 tanesi bir arada bulunabildiği gibi 2 veya 3'lü salkımlar şeklinde de olabilir. Öte yandan zirai açıdan meyve seyreltmesi yapılması gerektiğinden genelde tek veya en fazla 2 – 3 tane olacak şekilde gelişmesine izin verilmektedir.

Fotoğraf 1. Kivi Bitkisinin Bölümleri: Genç sürgün ve yaprakları; yeni oluşmaya başlayan meyveler; kivi gövdesi (Trabzon – Sürmene)

Kısaca kivi türlerinden de bahsedecek olursak *Actinidia* cinsinden yakın yıllara kadar 50 – 60 kadar tür sayılıyorsa da bazı araştırmacılarca bu sayı 76'ya kadar çıkartılmaktadır (Huang, 2016: 15; Guroo ve ark., 2017: 2). Türkiye'de her ne kadar “Yeşil Kivi (Kısaca kivi)” olarak bilinen tek bir kivi çeşidi yetiştiriliyor olsa da esasında dünyada aynı familyadan farklı türlerin de yetiştiriciliği yapılmaktadır. Ticari manada üretimi yapılan kiviler “Yeşil Kivi (*Actinidia deliciosa*)”, “Sarı Kivi (*Actinidia chinensis*)” ve “Tüysüz Kivi (*Actinidia arguta*)”dır. Bunlardan ilk olarak yeşil kivi yetiştiriciliğine başlanmış ve 1950'lerde yaygınlık kazanmıştır (Debersaques ve Mekers, 2010: 2). Daha sonraları, 1990'larda sarı kivi yetiştiriciliğine başlanmıştır. Her iki tür de dış görünüş olarak birbirine benzemekle beraber aralarındaki temel fark etli kısımlarının renginden ileri gelmektedir. Yetiştirme şartları açısından da aralarında bazı farklar söz konusudur. Bu iki tür ticari hayatta “Kiwi fruit” adıyla işlem görmektedir. Çeşit olarak yeşil kivi için en yaygın olanı “Hayward”, sarı kivi için ise “Zespri Gold”dur. Tüysüz Kivi veya Sibiryalı Kivi olarak da bilinen *Actinidia arguta* ise uluslararası pazarlarda “Kiwi berry” adıyla anılmaktadır.

Besin içeriği açısından kivi çok zengin bir meyvedir. Özellikle C vitamini açısından çok zengin olan kivi 100 gramında 93 – 105 mg. C vitamini bulunmaktadır (Drummond, 2013: 37; Guroo ve ark., 2017: 3). Bu özelliğiyle portakaldan çok daha zengin bir meyvedir. Ortalama 100 g. portakalda

53 mg., mangoda 28 mg., greyfurtta 34 mg., ananasta 15 mg., çilekte 57 mg., brokolide ise 90 mg. C vitamini bulunmaktadır (Vissers ve ark., 2013: 132). Elbette vitamin içeriği çeşide ve yetiştirme şartlarına göre değişiklik gösterebilmektedir. Kivi, düşük kalorili ve lif açısından da zengin olmasıyla da insan sağlığı açısından faydalı bir meyvedir. Besin içeriği açısından 100 g. kivide ortalama 2 – 3 g. lif, 4 – 5 g. glikoz, 20 – 34 mg. kalsiyum, 312 – 316 mg. potasyum bulunmaktadır (Drummond, 2013: 36).

Tablo 1. Kivi Yetiştiriciliği Yapılan Merkezlerin Aylık Ortalama Sıcaklık Değerleri

İller	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	Ek.	K	A	Yıllık	
Yalova	6.5	6.9	8.4	12.4	17.0	21.5	23.7	23.7	20.1	15.7	11.8	8.7	14.7	
Ordu	6.8	6.9	8.1	11.5	15.8	20.4	23.1	23.3	20.0	16.0	11.9	8.8	14.4	
Rize	6.7	6.6	8.0	11.6	16.1	20.2	22.8	23.1	20.0	16.1	12.0	8.7	14.3	
Samsun	7.0	7.0	7.9	11.2	15.6	20.3	23.3	23.6	20.1	16.2	12.5	9.3	14.5	
Bursa	5.3	6.2	8.3	12.9	17.7	22.1	24.5	24.3	20.1	15.4	10.9	7.3	14.6	
Sakarya	6.1	6.7	8.6	13.0	17.4	21.6	23.5	23.3	19.6	15.4	11.5	8.2	14.6	
Balıkesir	4.8	5.9	8.2	12.9	17.8	22.4	24.8	24.6	20.7	15.7	10.5	6.6	14.6	
					Vejetasyon devresi									

Kaynak: MGM, 2019.

Yetiştirme şartları açısından baktığımızda yazları sıcak ve nemli, kışları ise ılık geçen yerler oldukça idealdir. Söz konusu bu şartları ise en iyi Karadeniz Bölgesi (Özellikle doğusu) ve Marmara Bölgesi'nin batı ve güneyinde bulabilmektedir. Kivi, vejetasyon süresi boyunca (230 – 260 gün) 10° – 30°C arasında sıcaklık isteyen (Güleryüz ve Aslantaş, 1993: 128), yüksek ve de özellikle düşük sıcaklıklardan çok çabuk olumsuz etkilenen bir bitkidir. Kivi yetiştiriciliği yapılan illerden tablo 1'de belirtilenlerin tümünde bu açıdan elverişli sıcaklık şartlarının hakim olduğu görülmektedir. Seçilen tüm merkezlerin yıllık ortalama sıcaklıkları 14°C civarında olup yaz döneminde dahi ortalama sıcaklıkların 30°C'yi aşmamaktadır. Hatta Bursa ve Balıkesir bir kenara bırakılacak olursa diğer merkezlerin hiçbirinde ortalama en yüksek sıcaklıklar dahi 30°C'yi bulmamaktadır (MGM, 2019). Dona karşı da oldukça hassas olan kivi çok çabuk etkilenmekte ve buna bağlı ciddi kayıplar yaşanabilmektedir. Öyle ki şiddetli don olayının ardından üretim 2 yıl boyunca olumsuz etkilenebilmektedir.

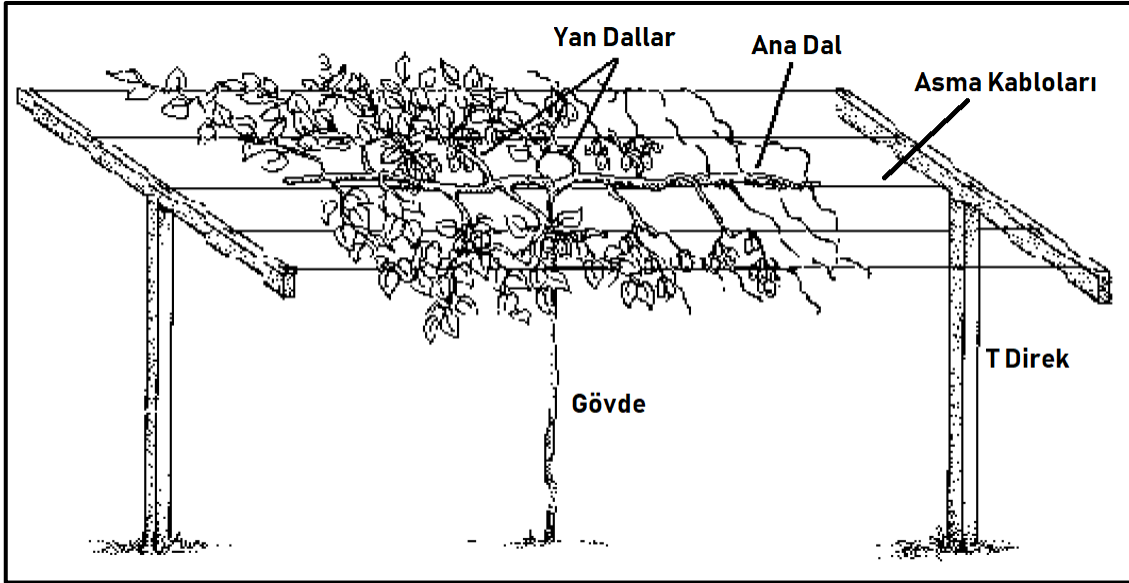
Su isteği bakımından ise kivi vejetasyon süresince 1000 – 1500 mm. yağış isteği olup nemli toprağa gereksinimi vardır. Ayrıca yağışın yıl içerisinde nispeten düzenli dağılımı da kivi yetiştiriciliği için önemlidir. Türkiye'de kivi yetiştiriciliğinin yapıldığı merkezlerin yıllık yağış miktarlarına baktığımızda en fazla yetiştirilen Yalova'da 751.8 mm. iken Rize'de 2296.1 mm. ve Ordu'da 1038.4 mm.'dir (MGM, 2019). Buna göre de Rize ve Ordu'da sulama bir zorunluluk arz etmese de Yalova'da ortaya çıkan su açığı için sulama yapılması bir zorunluluktur. Yetiştiriciliğin yapıldığı diğer tüm merkezlerde ise (Samsun 717.1 mm., Sakarya 840.3 mm., Bursa 707.6 mm., Artvin 694.8 mm. gibi) yağış yetersizliğinden ötürü sulama yapılması gerekmektedir. Kivi, su ihtiyacı düzenli bir şekilde karşılanmadığı vakit kısa sürede strese giren bir bitki olduğundan su ihtiyacı ve sulama sistemlerinin tesisi, kivi ziraatının en önemli noktası olarak karşımıza çıkmaktadır.

Rüzgar kivi yetiştiriciliğinde göz önünde bulundurulması gereken önemli bir iklim elemanıdır. Sürekli rüzgarlardan zayıf kök sistemi yüzünden olumsuz etkilenen kivi bağları, ormanların kenarlarına, diğer bahçe bitkileri ile komşu şekilde veya sürekli rüzgarlara karşı

korunaklı yerlerde tesis edilmelidir. Kuvvetli rüzgarların kivi üzerindeki bir diğer olumsuzluğu da genç sürgünlere zarar vererek verimi düşürmesidir.

Toprak açısından seçici bir bitki olan kivi, özellikle az kireçli ve geçirgen topraklarda iyi gelişmektedir. Zayıf kök sistemi nedeniyle derin, tınlı ve kumlu – tınlı topraklarda çok iyi bir gelişim göstermektedir. Ağır olmayan toprakların olması kivi yetiştiriciliğinde çok önemlidir, aksi taktirde kök boğazı çürüklüğü ile karşılaşmaktadır. Toprak şartları bakımından ideal ortamı bulamadığından Zonguldak ve Çanakkale'nin çoğu yerinde kivi yetiştiriciliğinden beklenen randıman alınmamıştır. Kivi yetiştirilecek toprağın pH değeri 5 – 6.5 arası oldukça ideal olup 7'yi geçmemesi gerekmektedir.

Sarılcı ve tırmanıcı bir bitki olan kivilerin bu özelliğinden ötürü kivi bahçeleri de tıpkı üzüm bağlarına benzer bir özellik göstermekte ve profesyonel manada kivi yetiştiriciliği özel donanımlı alanlarda yapılmaktadır. Bu açıdan Türkiye'de ve dünyanın çoğu ülkesinde kivi bahçeleri "Kivi Bağları" olarak, her bir kivi ağacı da "Omca" olarak ifade edilir. Kivi bağları, gerek ülkemizde (Fındık bahçeleri ile) gerekse yetiştiriciliğinin yapıldığı diğer ülkelerde ekseriyetle diğer bahçe bitkileri ile birlikte veya orman kenarlarında tesis edilen alanlarda yetiştirilmektedir. Bunda da rüzgar etkisi büyük ölçüde belirleyicidir ki, kivi sürekli ve kuvvetli rüzgarlardan olumsuz etkilenen bir bitkidir.

Kaynak: Maughan ve Black (2015)'ten düzenlenmiştir.

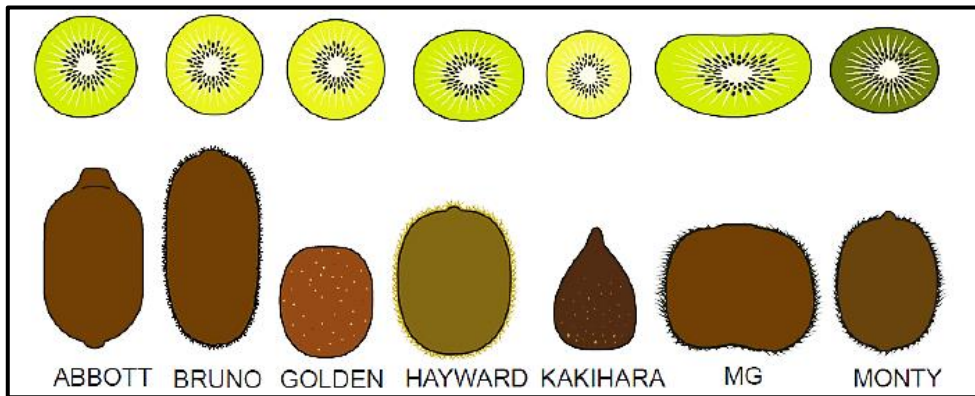
Şekil 1. T Asma Düzeneginde Bir Kivi Ağacının / Asmasının Gelişimi

Planlı bir kivi bağı tesisinde özellikle "T Asma Düzenegi / Tel Direk Sistemi"nin kurulumu çok önemlidir. Bunun için şekil 1'de de görülen, toprak üstü kısmı 1.80 m. olan "T" şekilli direkler dikilir. İki direk arasına asma kabloları gerilir ve iki direk arasındaki mesafenin tahmini meyve ağırlığını taşıyabilecek kapasitede olmasına dikkat edilir. İdeal bir yetiştiricilik için 6 x 4 m. aralık tavsiye edilmekle birlikte çeşide ve arazi varlığına bağlı olarak bu aralık değişiklik gösterebilmektedir. Türkiye'de ise arazi şartlarının sınırlayıcı etkisinden ötürü dikim aralığı çok değişkendir. Yetiştiriciliğin en yoğun yapıldığı Yalova'da 5 x 2.5 m. iken Ordu, Rize ve Mersin (Silifke)'de 4 x 4 ve 5 x 4 m.'ler, Sakarya (Karasu)'da ise 4.5 – 2.5 m. en yaygın dikim aralıklarıdır. Bağların tesis şeklinde de dişi ve erkek bireylerin konumlandırılmasına dikkat edilmelidir.

Kivinin botanik özelliklerine bağlı olarak dişi ve erkek çiçeklerin farklı ağaçlarda bulunması nedeniyle 8 – 9 dişiye 1 erkek düşecek şekilde tesise dikkat edilmelidir. Buna göre Yalova’da 5 x 2.5 m. aralığında 80 ağaçlık bir parselde 65 dişi + 15 erkek şeklinde dikim yapılmaktadır. Erkek / dölleyici bireyler bağların merkezinde olacak şekilde konumlandırılmalıdır. Türkiye’de kivi yetiştiriciliği ile ilgili ilk yıllarda en fazla yapılan hatalar bu hususa dikkat etmemeden kaynaklanmış olup ilk yıllarda üretime başlayan çiftçiler bekledikleri verimi elde edememişlerdir. Kivinin söz konusu bu özelliğine bağlı olarak bağlarda arı bulundurulması da ayrıca önemli bir noktadır.

Türkiye şartlarında kivinin zirai takvimine baktığımızda, yetiştiricilik faaliyeti için en önemli nokta bağ alanının tesisidir. T Sistemi / Çardak Sistemi şeklinde oluşturulan bağ alanı (Arazinin tesviyesi ve direklerin dikimi), damla sulama sistemi ile döşenip nihai aşamada dikim yapılarak oluşturulur. Dikim, ilkbahar donlarını takiben yapılır. Çeşide bağlı olarak dekara 50 – 70 arasında fidan dikilebilir. Dikim sıklığında kivi bağlarında makineli çalışmayı engellemeyecek, rahat hareket imkanı sağlanabilecek şekilde olmasına özen gösterilmesi gerekir. Faaliyet boyunca en önemli nokta 3 budamadır. Bunlar; şekil budaması, kış ve yaz budamasıdır. Bunlardan özellikle kış budaması çok önemli olup bitkiye su yürümeden (Halk arasında özsu olarak bilinen) yapılmalıdır. Türkiye koşullarında kış budaması Aralık – Şubat devresine tekabül etmektedir. Kivi, dikiminden sonra 3. yıldan itibaren ilk meyvelerini vermeye başlasa da tam anlamıyla ekonomik olgunluğa 8. – 10. yılında erişmektedir.

Dünyada yetiştiriciliği yapılan kültür çeşitleri Yeni Zelanda’dan yayılmış olup bugün en yaygın yetiştirilenlerden biri de yine Yeni Zelanda menşeli “Hayward” çeşididir. İlk olarak 1925’te Yeni Zelandalı (Auckland) üretici Hayward Wright’ın elde ettiği ve kendi adını verdiği Hayward çeşidi, aynı zamanda dünya genelinde yetiştirilen kivilerin % 90 – 95 kadarını oluşturmaktadır (Debersaques ve Mekers, 2010: 5; Anonim, 2016: 9; Guroo ve ark., 2017: 2). Meyvelerinin iriliği (80 – 100 g.) ve depolama süresinin uzunluğu ile Hayward halihazırda en ideal çeşit olma özelliğini korumaktadır. Bu çeşidin ardından ise daha sınırlı olarak yetiştirilen Qinmei çeşidi gelmektedir. Türkiye’de Hayward, Abbott, Bruno ve Monty tercih edilen başlıca dişi çeşitler olup Matua ve Tomuri ise erkek çeşitler arasındadır.

Şekil 2.

Genelindeki Belli Başlı Kivi Çeşitlerinden Kesitler¹

Dünya

¹ Kivi çeşitleriyle ilgili daha fazla bilgi için bkz. <http://www.ceagesp.gov.br/> (Son erişim: 10.05.2019).

Fotoğraf 2. Türkiye’de Yetiştirilen Kivi Çeşitlerinden Örnekler

Kivide Nisan sonu – Mayıs başında çiçeklenme olur. Bu noktada da dioik bir bitki olması nedeniyle kivi yetiştiriciliğinde arıların kullanımı çok önemli bir husustur. Arılarla yapılan tozlaşma sayesinde randımanlı bir kivi yetiştiriciliği mümkün olmaktadır. Çiçeklenmeden yaklaşık 15 gün sonra da ilk meyve bağlamalar başlar ki, bu da Mayıs ayının sonuna tekabül eder. Bu tarihten itibaren ise kivi ziraatı için en önemli noktalardan olan düzenli sulamaya daha da özen gösterilmesi gerekmektedir. Sık aralıklarla ve düzenli yapılması gereken sulama için en ideali damla sulama / fertigasyon usulüdür. Haziran ayında ise meyve seyreltmesi yapılır. İdeal meyve gelişimi için yapılması gerekli olan meyve seyreltmede 1 sürgünde 5 – 6 tane meyve bırakılması uygun olmaktadır. Ağustos sonu – Eylül başında ise meyve iriliğini kazanmış olup sonrasında hasat için uygun briks değerine ulaşması beklenir. Kivi hasadı noktasında bitkinin hasat olgunluğuna eriştiği dış görünüş veya elle kontrol ile mümkün değildir. Bunun için yetiştiricilik yapılan yerlerdeki Ziraat Odaları veya Üretici Birliklerindeki kişilerin meyvedeki briks değerini ölçerek 6.5 – 7.5 aralığındaki değere ulaşıldığını tespit etmesiyle kiviler hasat edilir². Bununla birlikte Hayward çeşidi için ortalama meyve ağırlığının 100 gramın altında olmaması da hasat esnasında dikkat edilen bir diğer noktadır³. Türkiye koşullarında 15 Ekim sonrası – Kasım ayının ilk yarısı kivi hasadı yapılmakta olup hava şartlarına bağlı olarak hasat zaman zaman Kasım ayının ikinci yarısına da sarkabilmektedir (Rize’de olduğu gibi). Bununla birlikte kivi ziraatının yaygınlaşmaya başladığı Mersin’in Silifke ilçesinde kivi hasadı Ağustos’un ikinci yarısında başlamakta olup bu anlamda Türkiye’deki ilk kivi hasadının yapıldığı yerdir. Hasat edilen meyveler 15 gün civarında olgunlaşmaya bırakılır ve sonrasında tüketime hazır hale gelir. Toplanan kiviler ilk olarak 48 saatlik ön soğutmanın ardından, özel donanımlı soğuk hava depolarında 6 aya kadar muhafaza edilebilmektedir. Kivinin bu özelliği de yılın önemli bir kısmında söz konusu meyveye erişimi olanaklı kılmaktadır. Depolama, kivi yetiştiriciliğinde en önemli aşamalardan birini oluşturmaktadır. Hasat edilen meyvelerden açığa çıkan etilenin uzaklaştırılması için özel donanımlı depoların tesisi çok önemlidir. Ne yazık ki Türkiye’de kivi yetiştiriciliğinde en zayıf kalınan nokta da yine depolama hususunda karşımıza çıkmaktadır. Soğuk hava depolarının yetersizliği, hasat edilen meyvelerin kısa sürede tüketimini zorunlu kılmakta ve her yıl çok miktarda kivi zayı olmaktadır. Tüm bu sürecin sonunda Mart sonu – Nisan başı gibi yerli kiviler pazarlarda yer almaya başlamaktadır.

² Briks değeri, suda çözünür kuru maddeyi ifade etmekte olup bunun için refraktometre kullanılmaktadır.

³ Yetiştirilen çeşide bağlı olarak meyve ağırlığı değişmekte olup kivi çeşitlerine göre 60 – 120 g. arasında olmaktadır.

Yıldan yıla popülaritesi ve erişilebilirliği artan kivi kullanım alanları da çeşitlenmiştir. Günümüzde en yaygın tüketim şekli olan sofralık taze şekli yanı sıra kurutulularak, dondurularak ve kivi suyu şeklinde de tüketilmektedir. Ayrıca kivi, pasta ve çeşitli unlu mamuller başta olmak üzere şekerlemelerde, dondurmada, kivi çayı ve likörü olarak çeşitli içecekler şeklinde de tüketilmektedir.

2. Kivi Yetiştiriciliğinin Tarihçesi ve Faaliyetin Coğrafi Dağılımı

Kivi, esasında Çin’de çok eski zamanlardan beri biliniyor olsa da ticari manada kültürünün yapılmaya başlanması ve küresel ekonomiye dahil olmasıyla en yeni meyvelerden birisidir. Esasında meyveyle ilgili en eski kayıtlar 12. yy.’daki Song Hanedanlığına kadar uzanıyorsa da Çin’de de kivi ziraatı açısından kayda değer bir gelişimi olmamıştır. Kivi, 1700 ve 1800’lerde Çin’e giden Avrupalı seyyahlarca kaydedilmiş ve ilk defa Çin dışında da yazılı tarihe girmişse de pek bir tanınırlık kazanamamıştır (Ward ve Courtney, 2013: 1-2). Çok daha sonraları 1904 yılında ilk olarak Yeni Zelandalı bir öğretmen olan Mary Isabel Fraser (1863 – 1942), Çin seyahati dönüşünde ülkesine bu meyvenin tohumlarını getirmiştir⁴.

Tablo 2. Kivi Ziraatının Kronolojik Gelişimi

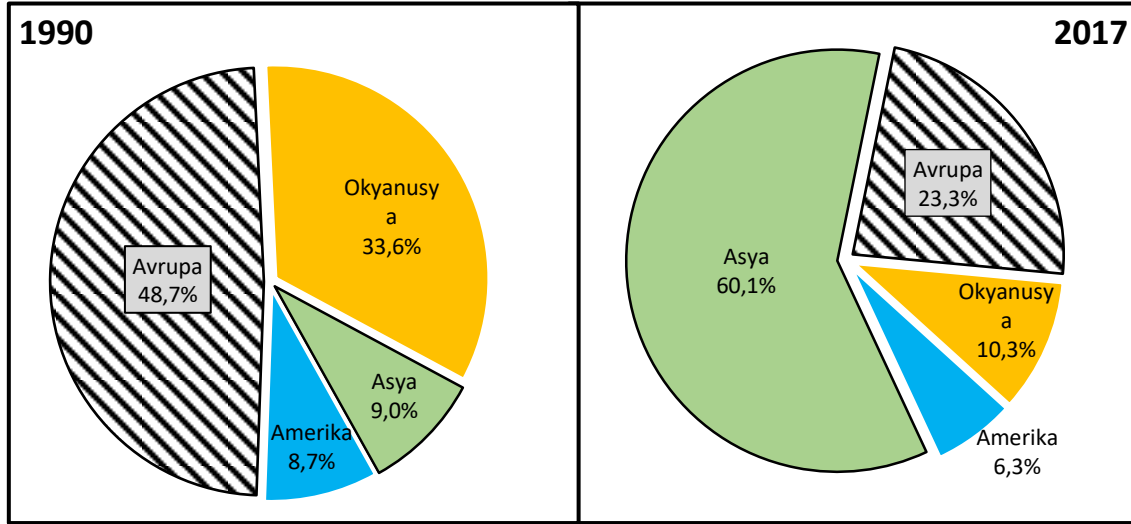
Yıl	Vaka
1904	Kivi tohumları ilk olarak Yeni Zelanda’ya taşınmıştır.
1925	En önemli ve yaygın ticari çeşit olan Hayward çeşidi elde edildi.
1959	Uluslararası pazarlarda “kivi” adıyla ticareti yapılmaya başlandı.
1966	İtalya’da ilk kivi bahçeleri kuruldu.
1971	Yunanistan’da kivi yetiştiriciliğine başlandı.
1987	Türkiye’de kivi yetiştiriciliği gündeme alındı.
1988	Yalova Atatürk Bahçe Kültürleri Merkez Araştırma Enstitüsü bünyesinde ilk çalışmalar başladı.
1995	İlk resmi istatistiklere göre Türkiye’de 9 ilde kivi üretilmiş ve en fazla üretim 40 tonla Kocaeli’nde gerçekleşmiştir.
1999	Türkiye genelinde toplam ağaç sayısı 100.000’i aştı (Toplam ağaç 115.800 adet, 31.800’ü meyve veren ağaç).
2003	Kivi üretimi Türkiye’de 5.000 tonu aştı (5.500 ton).
2005	Türkiye kivi yetiştiriciliğinde dünya genelinde 13. sırada yer aldı.
2006	Kivi üretimi Türkiye’de 10.000 tonu aştı (10.962 ton).
2010	Türkiye’de 24 ilde kivi ziraatı yapıldı.
2011	Türkiye’deki kivi ağacı sayısı 1 milyonu aştı (1.040.260 adet, 702.749 tanesi meyve veren ağaç).
2017	Türkiye’de tarihinin en yüksek kivi üretim değerine ulaşıldı (56.164 ton). Akdeniz Bölgesi’nde kivi üretimi ilk defa 1.000 tonu aştı.
2018	İlk yerli kivi çeşidi olan “İlkaltın” tescil edildi.

Kivi ilk olarak 1950’lerin sonunda uluslararası ticarete konu olmuş, ilk defa 1952’de Londra’ya, 1959’da da ABD’ye satılmıştır (Ward ve Courtney, 2013: 2). Bu açıdan sadece Türkiye için değil, genel olarak kivi dünyada ziraat ve ticari hayatında yeni bir meyve olduğunu söyleyebiliriz. Yeni Zelanda’da yaşayan Frieda Caplan adındaki üretici tarafından Yeni

⁴ Mary Isabel Fraser’in seyahatleri ve kivi ülkesine getirmesiyle ilgili daha fazla bilgi için bkz. <https://teara.govt.nz/en/biographies/2f23/fraser-mary-isabel> (Son erişim: 04.05.2019).

Zelanda'nın ulusal sembolü arasında sayılan ve buraya özgü uçamayan bir kuş olan kiviye benzetilerek bu ismi almıştır⁵. Söz konusu meyve "kivi" adıyla anılmaya başlayıp, uluslararası pazarlarda bu isimle işlem görene kadar "Chinese Gooseberry" adıyla biliniyordu. 1959'a değin Chinese gooseberry adıyla tanınan kivi, aynı yıl Yeni Zelanda'dan ABD'ye ihracatında "kivi" adıyla satılmış ve bundan sonra bu isim tüm dünyada kullanılır olmuştur (Ferguson, 2013: 16).

Anavatanı Çin'in Yangtze Irmağı çevresi (25° - 30° kuzey enlemleri) olan kivi, özellikle Çin'in doğu ve güneyinin iç kesimlerinde yayılış göstermektedir (Debersaques ve Mekers, 2010: 2; Ferguson, 2016: 4). Adaptasyon kabiliyeti yüksek bir bitki olan kivi, bu özelliği sayesinde geniş bir alana yayılma imkanı bulmuştur. Türkiye'de ilk olarak 1987'de kivi yetiştiriciliği gündeme taşınmış ve Yalova'daki Yalova Atatürk Bahçe Kültürleri Merkez Araştırma Enstitüsü öncülüğünde 1988'de ilk çalışmalar başlamıştır (Koday, 2000: 105). Aynı yıl 15 ilde demonstrasyon çalışmalarına başlanmış, Marmara ve Karadeniz Bölgelerinde en iyi sonuçlar elde edilmiştir. Buna göre de ilk denemelerden günümüze değin kivinın yaklaşık 30 yıllık bir mazisi vardır.

Kaynak: FAO, 2019 verilerinden düzenlenmiştir.

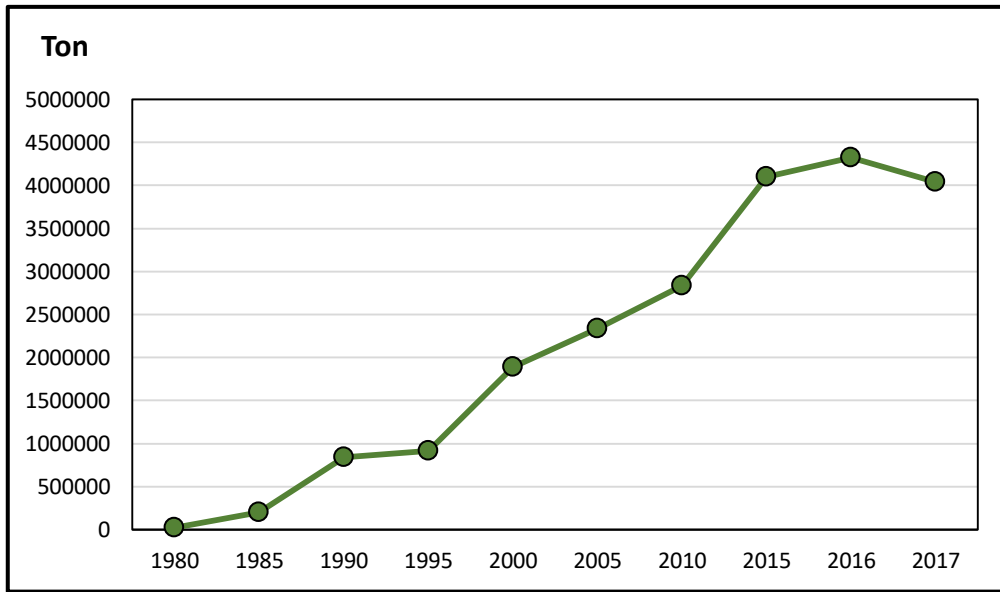
Şekil 3. 1990 ve 2017 Yıllarında Dünya Kivi Üretiminin Kıtalara Göre Oranları

Kivi yetiştiriciliğinin coğrafi dağılımına baktığımızda ilk olarak kıtalar ölçeğinde durumun kısa sürede çok değişiklik göstermiş olduğunu ifade etmek gerekir. Uzun bir süre kivi yetiştiriciliğinde yegâne üretim merkezi olan Yeni Zelanda'ya bağlı olarak Okyanusya bu anlamdaki üstünlüğünü korumuşsa da ilerleyen yıllarda payı gittikçe daralmıştır. Kivi ziraatının yaygınlaşması, özellikle de Akdeniz ülkelerinin bu anlamda üstünlüğü ele geçirmesiyle Avrupa payını gittikçe genişletmiştir. Nitekim 1990'lara gelindiğinde dünyada üretilen kivinın neredeyse yarısı (% 48.7) Avrupa'dan (410.427 ton) elde edilmekteydi (Şekil 3). Aynı yıl Yeni Zelanda merkezli olmak üzere Okyanusya'nın payı % 33.6, Asya'nın % 9 ve Amerika'nın da % 8.7 olarak gerçekleşmiştir. Fakat aradan geçen yıllar ve kivi ziraatının dünya ölçeğinde gösterdiği yayılış ile 2017'de bu oranlar çok ciddi ölçüde değişim göstermiştir. 2017'ye gelindiğinde Çin, en büyük üretici olarak ilk sırada yer almış ve diğer Asya ülkeleriyle birlikte kıtanın % 60.1'lik payıyla ilk

⁵ Yeni Zelanda'nın ulusal sembollerinden sayılan kivi kuşu (Kuzey Adası Kahverengi Kivisi / Tokoeka (*Apteryx mantelli*) için bkz. <https://www.iucnredlist.org/species/45353580/119177586> (Son erişim: 04.05.2019).

sırada yer almasını sağlamıştır (Şekil 3). 1990'daki üretim payı ise yarı yarıya azalan Avrupa'nın her ne kadar kivi üretimi artmış da olsa 2017'de payı % 23.3 olarak gerçekleşmiş (939.732 ton), Okyanusya ise % 10.3 ile 3. sırada yer almıştır. Amerika ise aynı yıl 255.414 tonluk kivi üretimiyle % 6.3'lük bir paya sahip olmuş, Afrika'nın ise sadece 34 tonluk üretimiyle % 0.1'i dahi bulmamıştır.

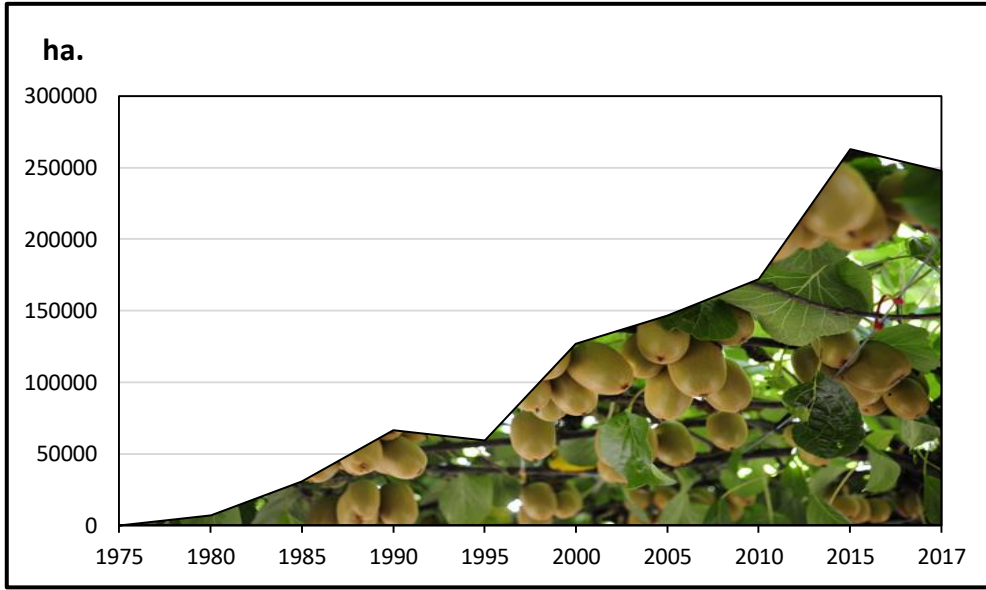
Dünya genelinde kivi üretiminin seyrine baktığımızda çok hızlı bir gelişimin yaşandığı görülmektedir. Uzun yıllar ticari manada sadece Yeni Zelanda ve birkaç küçük ölçekli üreticinin elinde bulunan üretim, faaliyetin yaygınlaşmasıyla birlikte hızla artmıştır. 1980'de sadece 26.684 ton olan dünya kivi üretimi 10 yıl gibi kısa bir sürede 20 katından fazla bir artış göstermiş ve 843.011 tona çıkmıştır. 1995'ten sonra ise üretim çok daha hızlı artmış ve 2000'de 1 milyon tonu aşmış, 2015'te ise 4 milyonu geçmiştir (Şekil 4). Son yıllarda dünya kivi üretimi 4 milyon tonun altına düşmemiş, 2016'da da kivi yetiştiricilik tarihinin en yüksek değeri olan 4.323.338 tona çıkmıştır. 2017'de ise küçük çaplı bir gerilemeyle üretim 4.038.872 ton olmuştur.

Kaynak: FAO, 2019.

Şekil 4. Seçilmiş Yıllar İtibariyle Dünya Kivi Üretim Miktarları

Kivinin tanınırlığının artmasıyla birlikte kivi yetiştiriciliği de yaygınlaşmaya başlamış ve kivi bağlarının alanı hızla genişlemiştir. Dünya genelinde 5'er yıllık periyotlar dahilinde kivi bağlarındaki değişimin gösterildiği şekil 5'te de görüldüğü üzere hızlı bir gelişimin yaşandığı anlaşılmaktadır. Kivi ziraatının ticari manada yaygınlaştığı 1980'lerden itibaren kivi bağları çok hızlı bir genişleme göstermiş, 1980'de sadece 30.782 ha.'lık alanda üretim yapılmışken 5 yıl sonra 2 katından fazla bir genişlemeyle 66.674 ha.'ya çıkmıştır. 1995'teki bir miktar gerileme gözardı edilecek olursa 2017'ye değin sürekli kivi alanları genişlemiştir. 2000'e gelindiğinde 100 bin hektarı aşan kivi alanları, 2015'te de 250 bin hektarı aşmış, son olarak bir miktar gerilemeyle 2017'de 247.793 ha. alanda kivi üretimi gerçekleşmiştir (FAO, 2019).

Kaynak: FAO, 2019.

Şekil 5. Seçilmiş Yıllar İtibariyle Dünya Kivi Bağları Alanındaki Değişim

2017'deki toplam 247.793 ha.'lık 23 ülkedeki kivi bağları alanının ülkeler ölçeğindeki dağılımına baktığımızda toplam alanın % 66.9 gibi önemli bir kısmı Çin'de bulunmaktadır. Ülke her ne kadar kivi'nin anavatanı olsa da esasında ticari manada ziraatına pek çok ülkeden sonra başlanmış ve ilk resmi veriler 2000'de kaydedilmiştir. Kivi ziraatine çok sonraları başlanan ülkede, bu alanda çok hızlı bir gelişme kaydedilmiş ve 2017'de 165.728 ha. alanda kivi üretimi gerçekleştirilmiştir (Tablo 3). Çin'i 26.403 ha. alanla İtalya takip etmiş olup bahis konusu ülke de kivi yetiştiriciliğinde kayda değer gelişmelerin yaşandığı bir diğer ülke olmuştur. Uzun yıllar kivi ziraatında tekel konumunda olan Yeni Zelanda ise son yıllarda bu üstünlüğünü yitirmiş, 2017'de 11.705 ha. alanda kivi üretimi gerçekleştirilmiştir. Kivi yetiştiriciliğinde en dikkat çekici gelişme İran'da yaşanmıştır. Kivi yetiştiriciliğine en son başlayan ülkelerden olmakla beraber bu alanda hızlı bir gelişme göstermiş ve önemli üretici, aynı zamanda ihracatçı ülkeler arasına yerleşmiştir. Ülke, 2017'deki 10.771 ha.'lık kivi üretim alanıyla dünya genelinde 4. sırada yer almıştır. Burayı küçük bir farkla Yunanistan takip etmiştir. Yunanistan, kivi üretiminde istikrarlı gelişimin yaşandığı ülkelerden birisi olup özellikle kuzey ve batı kesimde Katerini, Kavala ve Arta (Narda) başlıca üretim merkezleridir. Sayılan bu ilk 5 ülke dünya kivi bağlarının % 90.3'üne sahiptir. Diğer üreticilerden Şili'de bu anlamda önemli ülkelerden birisi olup 8.720 ha. kivi alanı bulunmaktadır. Diğer ülkelerden Fransa, Portekiz ve Türkiye'nin birbirine yakın üretim alanları mevcuttur. Kivi yetiştiriciliğine pek çok ülkeden daha önce başlanan ABD'de ise çok sınırlı bir alanda üretim söz konusu olup 2017'de 1.780 ha. alanda kivi yetiştirilmiştir (FAO, 2019). Güney Kore (492 ha.), İsrail (177 ha.), Avustralya (173 ha.)'da sınırlı alanlarda kivi yetiştiriciliği yapılmakta olup geri kalan ülkelerde ise temsili düzeyde yetiştiricilik mevcuttur (Örneğin; Kırgızistan'da 42 ha., Bulgaristan'da 21 ha. ve Kanada'da 3 ha. gibi).

Tablo 3. 2017’de Ülkeler Ölçeğinde Kivi Bağlarının Alanı

Sıra	Ülkeler	Ekim Alanı (ha.)	Sıra	Ülkeler	Ekim Alanı (ha.)
1	Çin	165.728	6	Şili	8.720
2	İtalya	26.403	7	Fransa	3.798
3	Yeni Zelanda	11.705	8	Türkiye	2.743
4	İran	10.771	9	Portekiz	2.650
5	Yunanistan	9.200	10	Japonya	1.826
				Diğerleri	4.249

Kaynak: FAO, 2019.

Pek çok ülkede 1980’lerden itibaren kivi ziraatı gündeme alınmıştır. Bunun sonucunda da 1980’de sadece 5 ülkede kivi yetiştiriciliği yapılmışken 1990’a gelindiğinde bu sayı 13’e çıkmıştır. Aynı yıl 321.820 tonluk kivi üretimiyle İtalya, Yeni Zelanda’yı geçerek 1. sıraya yerleşmiştir. Fransa, Japonya, Yunanistan, Şili ve ABD ise bu anlamda önemli gelişmelerin yaşandığı ülkeler olmuştur (Tablo 4). 2017’ye gelindiğinde ise toplam 23 ülkede kivi yetiştiriciliği yapılmıştır. Çin, İtalya, Yeni Zelanda en büyük kivi üreticileri olup son yıllarda bu alandaki en hızlı gelişme İran’da gerçekleşmiştir. Son birkaç yıldır kivi yetiştiriciliği yapılan ülke bu anlamda önemli tedarikçiler arasına girmiştir. Yunanistan ve Şili’nin ise üretimleri çok büyük ölçüde artmıştır. Japonya, ABD ve Avustralya’da ise kivi yetiştiriciliğinde gerilemeler görülmektedir. Türkiye ise 56.164 tonluk kivi üretimiyle dünya genelinde 8. sıraya yerleşmiştir.

Tablo 4. Seçilmiş Yıllara Göre Dünyada Kivi Yetiştirilen Ülkeler (Ton)⁶

Ülkeler	1980	1990	2017
Çin	-	-	2.024.603
İtalya	-	321.820	541.150
Yeni Zelanda	17.965	280.000	411.783
İran	-	-	311.307
Yunanistan	42	25.186	274.600
Şili	-	37.300	224.916
Fransa	3.800	54.380	65.632
Türkiye	-	-	56.164
Portekiz	-	2.515	35.411
ABD	4.800	35.380	30.480
Japonya	-	69.100	24.456
İspanya	-	6.000	21.463
G. Kore	-	5.460	7.991
İsrail	-	1.533	4.000
Avustralya	80	3.385	2.852
Diğerleri	-	952	2.063
TOPLAM	26.687	843.011	4.038.872

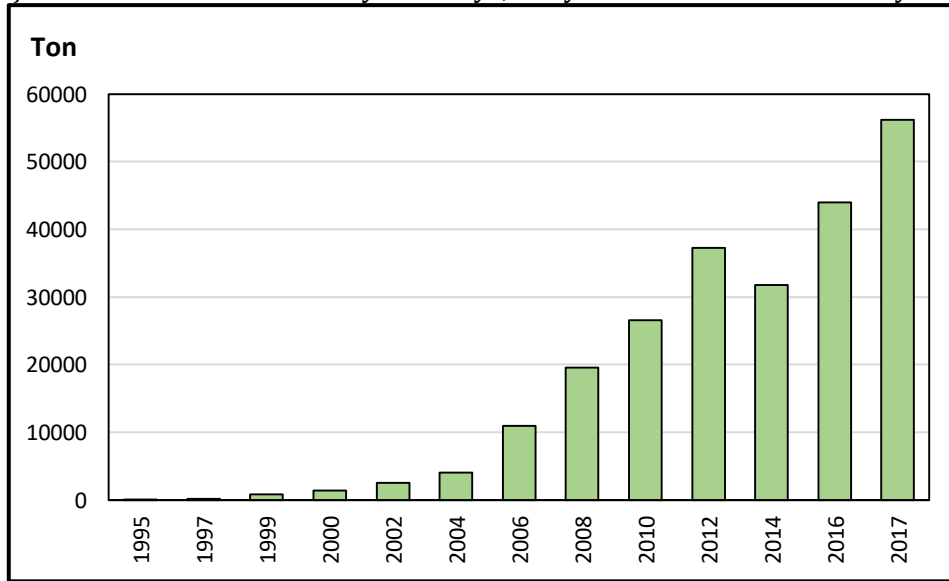
Kaynak: FAO, 2019.

⁶ Sıralama 2017 yılına göre yapılmıştır.

3. Kivi Yetiştiriciliğinin Türkiye'deki Profili

Kivi, Türkiye zirai hayatında çok hızlı bir gelişme göstermiş ve yetiştirildiği yerlerde geleneksel ürün desenine dahil olmuştur. Türkiye'de genel olarak istikrarlı bir gelişim içerisindeki kivi üretimiyle bu alandaki dışa bağımlılık büyük ölçüde azalmış ve de tüketimi yaygınlaşmaya başlamıştır. Ülkemizin söz konusu faaliyet noktasındaki gelişimini detaylandırdığımızda;

3.1. Türkiye Kivi Üretim Miktarı: Kivi, Türk zirai hayatındaki en yeni meyvelerden birisidir. Her ne kadar 1980'lerin sonunda gündeme alınmış olsa da esasında profesyonel anlamda üretimin başlaması ve dünya ölçeğinde ilk 10'a girilmesi 2000'lerden sonrasına rastlamaktadır. Söz konusu zirai faaliyete yönelik ilk olarak 1995'teki 72 ton gibi çok sınırlı bir üretimin ardından 2000'lerin ilk yarısına değin üretim 1.000 tonun altında kalmıştır. Aynı yıllarda kivi fidanı dağıtımının yapılmaya başlanması ve tesis edilen yeni kivi bağlarının da birkaç sene sonra ilk mahsullerini vermesiyle 2000'lerin ikinci yarısında üretimde hızlı bir gelişme yaşanmaya başlamıştır. Buna bağlı olarak da 2004'teki 4.000 tonluk üretim 2006'da 10.962 tona, 2008'de de 19.530 tona çıkmış ve 2012'de de 37.247 tona çıkmıştır (Şekil 6). 2014'te olumsuz hava şartlarına bağlı olarak üretim 31.795 tona kadar gerilemişse de sonraki yıllarda yeniden artışa geçmiş ve son olarak 2017'de tarihinin en yüksek seviyesi olan 56.164 tona çıkmıştır. Söz konusu kivi üretimiyle Türkiye, dünya sıralamasında 8. sırada yer almıştır.

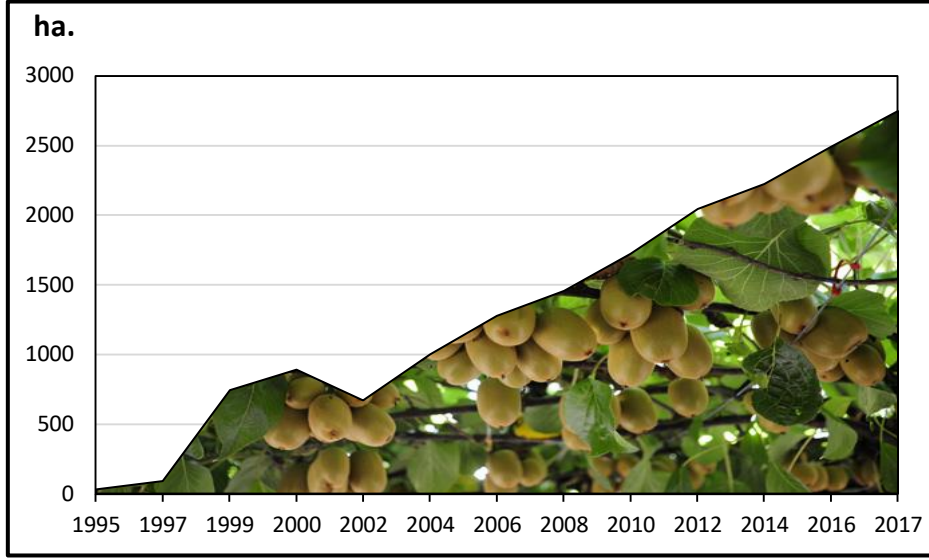

Kaynak: TÜİK, 2019.

Şekil 6. Türkiye'de 1995 – 2017 Arasında Kivi Üretim Miktarındaki Değişim

3.2. Türkiye Kivi Bağları Alanı: Türkiye'de ilk olarak kivi yetiştiriciliği ile ilgili resmi istatistiklerin tutulmaya başlandığı 1995'ten günümüze değin olan süreçte kivi alanları çok hızlı bir gelişim göstermiştir. Ülkemizde 22 yıllık süreçte sadece 2002'deki bir miktar daralma göz ardı edilirse ekim alanı düzenli bir şekilde genişlemiş ve 100 katına çıkmıştır. İlk defa 1995'te 28 ha. alanda kivi alanları kayıt altına alınmış olup 1997'de 90 ha.'ya, 1999'da ise 740 ha.'ya çıkmıştır. Bu hızlı genişleme 2000'de yavaşlamış ve 2002'de gerileyerek 670 ha. olmuştur (Şekil 7). 2002'den itibaren ise kivi bağları sürekli ve de istikrarlı bir şekilde genişlemiştir. Ortalama her yıl 250 – 300 ha. genişleyen kivi alanları 2017'ye gelindiğinde 2.473 ha. olmuştur. Türkiye,

söz konusu kivi alanıyla, üretim miktarında olduğu gibi dünya genelinde 8. sırada yer almaktadır.

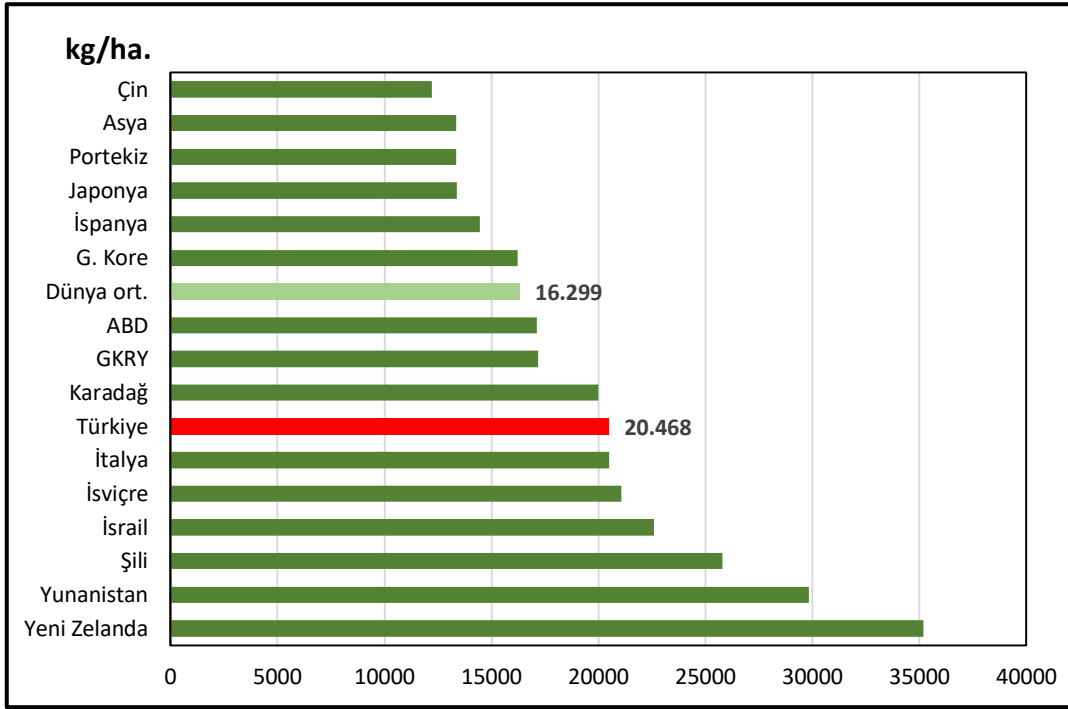

Kaynak: TÜİK, 2019.

Şekil 7. Seçilmiş Yıllar İtibariyle Türkiye’de Kivi Yetiştiricilik Alanındaki Değişim

3.3. Türkiye’de Kivi Verim Durumu: Kivi, dikiminin ardından 5 – 6 yaşındayken iyi verim vermeye başlar, 9 – 10 yaşlarında ise tam anlamıyla ekonomik verimliliğine erişmiş olur. Hayward çeşidi esas alındığında 3. yılında omca başına ortalama 3 kg. (Başka bir ifadeyle omca başına 30 adet kivi) alınırken 5 yaşına geldiğinde 16 kg.’a, 7 yaşından sonra da 28 – 30 kg. ürün elde edilmektedir (Demir ve Ege, 2003: 1). Elbette verimlilik hava şartları, bitki besleme, bakım ve çeşide bağlı olarak değişiklik göstermektedir.

Türkiye’deki kivi verim durumunu detaylandırmadan evvel kısaca dünya genelindeki durum ve Türkiye’nin yerine baktığımızda şekil 8’de de görüldüğü üzere kivi yetiştiricilik alanı bakımından 8. sırada yer alan Türkiye, verimlilikte 7. sırada yer almıştır. Kivi verimde, bu alanda bilgi birikimi en yüksek olan geleneksel üreticilerden Yeni Zelanda, hektara 35.180 kg. kiviyle 1. sırada yer almaktadır. Burayı sırasıyla Yunanistan (29.848 kg/ha.), Şili (25.793 kg/ha.) takip etmektedir. Görüldüğü gibi ilk 3 sırada kivi yetiştiriciliğinde de önde gelen ülkeler yer almaktadır. Fakat verimlilik noktasında kivi üretimi oldukça sınırlı olan ülkelere İsrail (22.599 kg/ha.) ve İsviçre (21.082 kg/ha.) ayrıca dikkat çekmektedir (Şekil 8). Geleneksel kivi üreticileri arasında yer alan İtalya (20.496 kg/ha.)’nın ardından gelen Türkiye’de ise esasında İtalya’nın verim değerine yakın bir miktarla aynı yıl hektardan 20.468 kg. kivi elde edilmiştir. Türkiye söz konusu verim değeriyle hem dünya ortalamasının (16.299 kg/ha.) üstünde, hem de en büyük üretim merkezi olan Asya ortalamasının da oldukça üzerinde ürün elde etmiştir. Türkiye’nin ardından ise yine kivi üretimi sınırlı olan ülkelere Karadağ ve GKRY gelmektedir. Burada dikkat çeken bir diğer husus da dünyanın en büyük kivi üreticisi Çin’de verimliliğin çok düşük olduğudur. Ülkede 2017’de hektardan sadece 12.216 kg. kivi elde edilebilmiştir.

Kaynak: FAO, 2019 verilerinden düzenlenmiştir.

Şekil 8. 2017 Yılında Seçilmiş Ülkelerin Kivi Verim Miktarları

Kivi veriminin iller ölçeğindeki durumunu detaylandırmadan önce kısaca bazı hususlara dikkat çekmek gerekir. Özellikle Karadeniz Bölgesi'nde yapılan kivi üretiminde verimlilik noktasında söz konusu faaliyete yönelik sağlıklı bir çıkarımda bulunmak güçtür. Nitekim bölgede kivi bahçeleri çay ve fındık bahçeleri ile yan yana, başka bir ifadeyle iç içedir. Fındık ve çay için yapılan gübrelemeden büyük ölçüde etkilenen kivi için gübre kullanımı ve buna bağlı verim değerleri hakkında sağlıklı yorum yapmak güçtür. Zira diğer tarım ürünleri için yapılan gübreleme kivi verimini menfi yönde de etkileyebilmektedir.

2017 verilerine göre Türkiye'de ağaç başına 41 kg. kivi elde edilmiştir (Tablo 5). Aynı yıl Kocaeli, Yalova ve Ordu'da ise Türkiye ortalamasının üzerinde verim değeri kaydedilmiş, hatta söz konusu merkezler dünya ortalamasının da oldukça üzerinde kivi veriminin elde edildiği yerler olmuştur. Antalya, Samsun, Mersin, Kastamonu ve Bursa'da ise iyi denilebilecek verimler sağlanmış olup önemli üretim merkezlerinden Rize'de ise ağaç başına 33 kg. kivi elde edilmiştir. Burada dikkat çekilmesi gereken nokta iller ölçeğinde verimin yanıltıcı olabileceği hususudur. Kivi yetiştiriciliğinin coğrafi dağılımında da dikkat çekildiği üzere özellikle Karadeniz Bölgesi illerinde kivi pek çok ilçede yetiştiriliyor olsa da esasında belli başlı birkaç ilçe üretimin yoğunlaştığı (Ekonomik boyut kazandığı) sahalar olmuştur. Fakat illerin ortalama verim değerleri hesaplandığında söz konusu küçük ölçekli işletmelerin bulunduğu ve üretimin ticari olmadığı yerlerin de üretim değerleri katıldığından il ortalamaları çok düşük olmaktadır. Örneğin; Artvin'de ortalama verim 29 kg/ağaç gibi düşük bir değerken, üretimin yoğun olduğu Hopa'da 40 kg/ağaç olup Türkiye ortalamasına yaklaştığı görülmektedir (Tablo 5). Ordu'da da il ortalaması 47 kg/ağaç iken Gülyalı'da 67 kg/ağaç; Mersin'de 37 kg/ağaç iken Silifke'de 50 kg/ağaç ve Trabzon'da da 34 kg/ağaç verim mevcutken Akçaabat'ta 42 kg/ağaçtır. Bu açıdan bakıldığında özellikle verim durumunun ilçeler ölçeğinde ele alınması, konunun sağlıklı yorumlanması açısından daha uygundur. Bununla birlikte bazı istisna durumlar da söz konusu

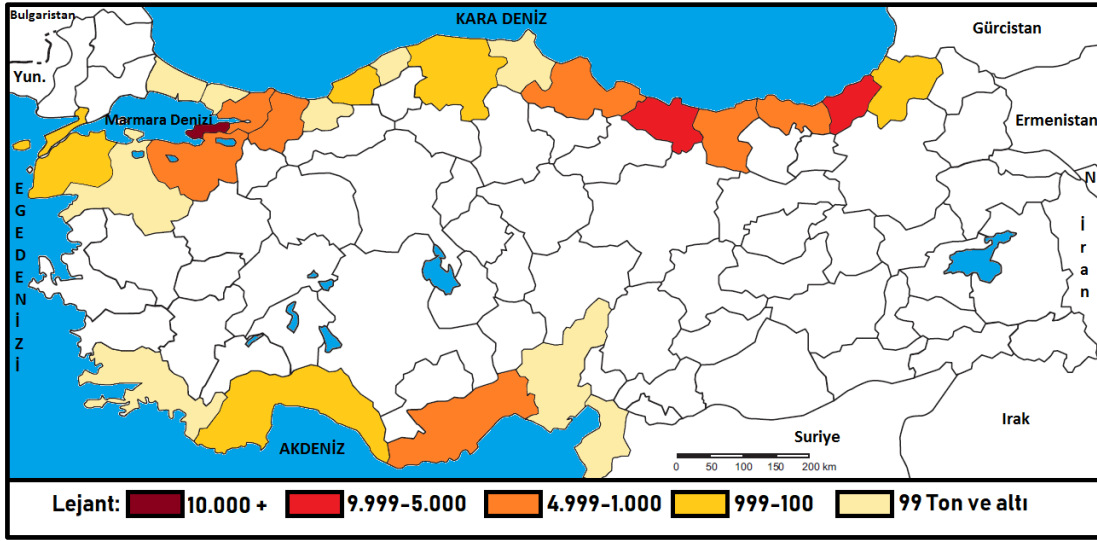
olabilmektedir. Örneğin Sakarya’da en büyük kivi üretim merkezi olan ve profesyonel manada yetiştiriciliğin yapıldığı Karasu’da verim 15 kg/ağaç gibi çok düşük bir değer de kalmış olmasına karşın Sapanca gibi sadece 60 tonluk üretimin gerçekleştiği yerde verim 25 kg/ağaç olarak gerçekleşmiştir. Bunda da ağaçların yaş durumu, özellikle ziraate yeni başlanan yerlerde ilk yıllarda alınan verimin yüksek olması gibi hususlar da etkili olduğundan verimlilik noktasında ağaç / bahçe yaşlarının da göz önüne alınması gerektiğine dikkat çekilmelidir. Örneğin yetiştiriciliğin henüz çok yeni olduğu Mersin’de çoğu ilçede yüksek verim elde edilmesinin sebebi faaliyete yeni başlanmış olmasından ötürü topraktaki bitki besin maddelerinin bolluğundan kaynaklanmaktadır.

Tablo 5. 2017 Yılında Seçilmiş Merkezlerin Kivi Verim Durumu

İller	Verim (kg/ağaç)	İlçe	Verim (kg/ağaç)
Türkiye	41		
Kocaeli	58	Karamürsel	62
		Gölcük	57
Yalova	57	Altınova	58
Ordu	47	Gülyalı	67
		Altınordu	48
Antalya	38	Alanya	40
Samsun	38	Çarşamba	40
		Bafra	30
Mersin	37	Silifke	50
Kastamonu	35	Doğanyurt	55
		İnebolu	35
Bursa	35	Orhangazi	40
Trabzon	34	Akçaabat	42
		Sürmene	31
Balıkesir	33	Edremit	40
Düzce	33	Gölyaka	36
Rize	33	Fındıklı	37
		Ardeşen	25
Artvin	29	Hopa	40
Giresun	28	Tirebolu	50
		Yağlıdere	11
Zonguldak	19	Alaplı	44
		Merkez	15
Sakarya	15	Sapanca	25
		Karasu	15
Bartın	14	Kurucaşile	13

Kaynak: TÜİK, 2019.

3.4. Kivi Üretiminin Coğrafi Dağılımı: Türkiye’de kivi ziraatının dağılımına baktığımızda Karadeniz ve Marmara Bölgelerinin bu anlamda merkez olduğunu belirtebiliriz. Kivi yetiştirme şartlarının da izah edildiği bölümde de belirtildiği üzere Karadeniz Bölgesi’nin sahil kesimi, dağların kıyıya bakan çok yüksek olmayan kısımları, dağları dikine kesen vadiler boyunca iç kısımlara doğru ılıman iklimin etkisinin sokulabildiği alanlar kivi yetiştiriciliğinin yoğunlaştığı yerler olmuştur. Bununla birlikte bahis konusu sahanın jeomorfolojik özellikleri gereği geniş kivi bağları tesisine müsait olmaması, faaliyetin ekseri dağınık ve çoğu küçük ölçekli işletmelerle sınırlı kalmasını zorlamıştır. Marmara Bölgesi’nde ise özellikle doğu kesiminde Yalova merkezli olarak gelişen faaliyet, Sakarya, Kocaeli ve Bursa’ya da yayılmıştır. Son yıllarda Akdeniz Bölgesi’nde de gelişme gösteren kivi ziraatı, burada en fazla Mersin olmak üzere bölgenin hemen hemen tüm illerinde yetiştirilmektedir (Şekil 9).

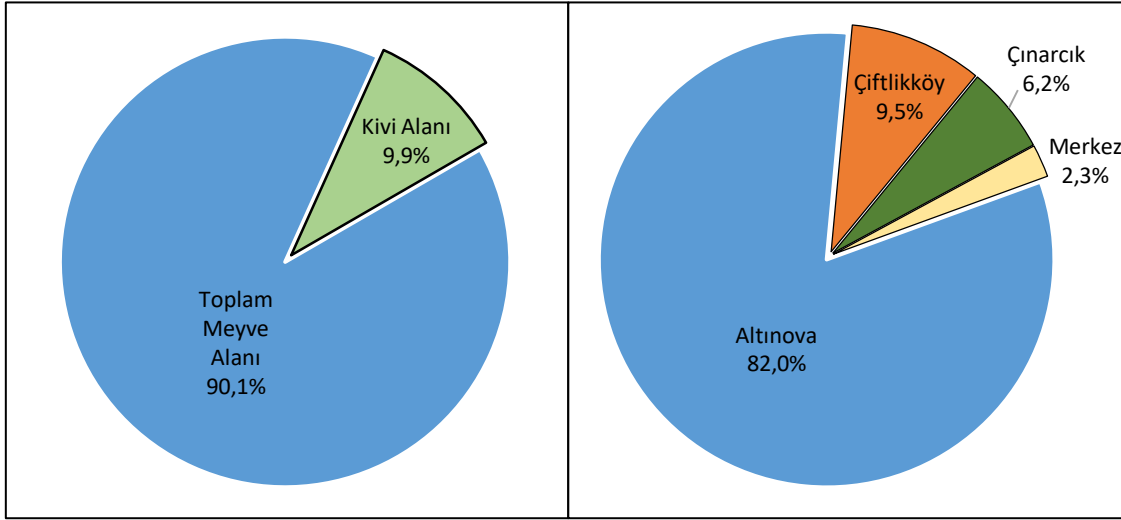
Şekil 9. 2017 İtibariyle Türkiye’de Kivi Üretim Miktarının İllere Göre Dağılımı

Fotoğraf 3. Olgunlaşmaya Başlamış Kiviler (Yalova)

Türkiye’de kivi ziraatının başladığı ve o zamandan beri de en önemli üretim merkezi olan Yalova’da söz konusu faaliyet günümüzde profesyonel bir şekilde sürdürülmektedir. Türkiye’de en fazla kivi yetiştiriciliğinin yapıldığı ve istisna bazı yıllardaki gerilemeler (Örneğin 2015’teki dolu zararı nedeniyle yaşanan düşüş gibi) göz ardı edilirse en istikrarlı gelişimin yaşandığı merkezlerden birisi Yalova’dır. 2017’ye gelindiğinde Türkiye kivi üretiminin % 43.3 gibi önemli bir kısmını temin eden ilde kivi yetiştiriciliği belli bir merkezde yoğunlaşmıştır. Yalova’da 2017’de tüm meyve alanlarının % 9.9’unu (569 ha.) oluşturan kivi bağlarının % 82 gibi önemli bir kısmı Altınova ilçesinde bulunmakta olup burada da Subaşı beldesi yöresinin kivi üretim merkezi konumundadır (Şekil 10). Bu açıdan bakıldığında kivi yetiştiriciliğinin Yalova’da Altınova merkezli bir faaliyet olduğunu ifade edebiliriz. Altınova’da ise tüm meyve alanlarının % 39 gibi önemli bir kısmı (466 ha.) kivi ziraatına ayrılmıştır. Çiftlikköy ve Çınarcık’ta ise sınırlı alanlarda kivi yetiştiriciliği söz konusu olup Merkez ilçenin payı ise sadece % 2.3’tür.

Kaynak: TÜİK, 2019 verilerinden düzenlenmiştir.

Şekil 10. 2017 Yılında Yalova’da Toplam Meyvelikler İçerisinde Kivi Alanlarının Payı ve İlçelere Göre Dağılımı

Yalova’da kivi ziraatının kısa denebilecek tarihsel süreçteki gelişimine baktığımızda istisna bir iki yıl hariç hızlı ve de istikrarlı bir gelişimin yaşandığı anlaşılmaktadır. Tablo 6’da da görüldüğü üzere ağaç sayısı, kivi alanları ve üretim düzenli bir şekilde gelişimini sürdürmüştür. İlde 1997’de sadece 1.000 kadar olan ağaç sayısı 2008’de 100 bini, 2017’de ise 400 bini aşmıştır. Kivi bağları süratle genişlemiş 2000’de 100 ha.’yı bulmayan bağ alanları 2017’ye gelindiğinde 500 ha.’yı geçmiştir. Üretimde de benzer şekilde hızlı bir gelişim söz konusuysa da zaman zaman yaşanan dolu ve don olayları nedeniyle üretimde gerilemeler ya da beklenen artışın altında kalınması gibi hususlar yaşanabilmiştir (2010’daki gibi). Yalova kivi ziraatındaki bu gelişimine bağlı olarak geçmişten beri ülkenin en önemli tedarikçisi olmuştur. İstisna 2000’deki % 16.9’luk payı göz ardı edilirse ilin Türkiye kivi üretimindeki payı hiçbir zaman % 20’nin altına inmemiş, son yıllarda ise % 30’un altında kalmamıştır. Yeni üreticilerin faaliyete dahil olması, diğer illerin kivi ziraatı konusunda profesyonelleşmesi ve üreticide bu anlamda artan bilgi birikimi ile her ne kadar Yalova’nın payında zaman zaman önemli değişiklikler olsa da 2014’te % 57.2 ile ülke üretiminin yarısından fazlasını, 2016’da da neredeyse ülke yarısını tek başına sağlaması, Yalova’nın bu anlamdaki potansiyelini ortaya koymaktadır. Son olarak verim durumuna baktığımızda ilde

2000'lerin ilk yarısı itibariyle çok düşük seyretmiş olsa da son yıllarda omca başına 45 kg.'ın altına düşmediği görülmektedir. Son iki yılda ise verim omca başına 50 kg.'ın altına inmemiştir.

Tablo 6. Seçilmiş Yıllara Göre Yalova'da Kivi Yetiştiriciliğine Ait Göstergeler

Yıllar	Meyve Veren Ağaç Sayısı (Adet)	Kivi Alanı (ha.)	Üretim (Ton)	Türkiye Kivi Üretimindeki Payı (%)	Verim (kg/ağaç)
1995	500	2	20	27.7	40
1997	1.000	4	50	26.3	50
1999	4.740	21	237	28.2	50
2000	4.740	21	237	16.9	50
2002	25.326	195	559	22.3	22
2004	74.744	144	1.321	23.5	18
2006	88.910	222	3.551	32.4	40
2008	172.450	306	6.559	33.6	38
2010	170.550	330	6.557	24.7	38
2012	265.350	505	13.107	35.2	49
2014	377.950	531	18.194	57.2	48
2016	414.525	540	21.535	49.0	52
2017	426.005	569	24.342	43.3	57

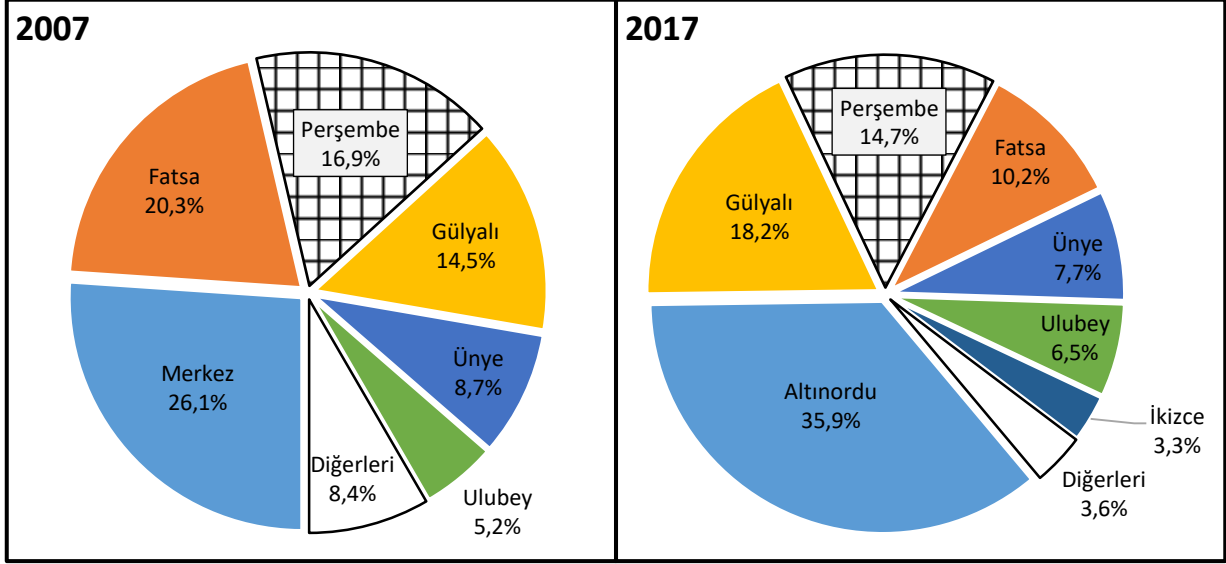
Kaynak: TÜİK, 2019 verilerinden düzenlenmiştir.

Kivi alanlarının il genelindeki dağılımında da bahsedildiği üzere Yalova'da kivi üretim merkezi olarak Altınova ilçesi, burada da özellikle Subaşı Beldesi öne çıkmaktadır. Altınova, 2017'deki 20.925 tonluk kivi üretimiyle Yalova üretiminin % 86'sını, Türkiye üretiminin ise % 37.2 gibi önemli bir kısmını sağlamıştır. Diğer ilçelerden ise aynı yıl sırasıyla Çiftlikköy'de 2.284 ton, Çınarcık'ta 829 ton ve Merkez ilçede de 300 ton kivi üretimi gerçekleşmiştir (TÜİK, 2019). Yalova'da 2017 itibariyle toplam 830 kayıtlı üretici bulunmakta olup bunların 723'ü Altınova'da 53'ü Çınarcık'ta, 49'u Çiftlikköy'de, 4'ü Merkez'de ve 1 üretici de Termal'de bulunmaktadır (Yalova İl Tarım ve Orman Müd., 2018). Buna göre Yalova'da ortalama işletme büyüklüğü 1 ha.'yı bulamamakta (0.68 ha.) olup Altınova'da ortalama işletme büyüklüğü 0.64 ha. ve Çınarcık'ta 0.66 ha.'dır. Merkez'de ortalama işletme büyüklüğü 3.2 ha. ve Çiftlikköy'de de 1.1 ha. olup bu açıdan il ortalamasından çok daha geniş işletmeler bulunmaktadır.

Daha önce de bahsedildiği gibi Yalova kivi yetiştiriciliğinin profesyonel bir şekilde yapıldığı en önemli merkezdir. Bu nedenle ilin Türkiye kivi yetiştiriciliğinde bir merkez olması yönünde çalışmalar devam etmekte olup bu kapsamda "Kivi Borsası" kurulması gündeme alınmıştır. Yalova yetiştiricilikte olduğu kadar altyapısal anlamda da bu açıdan en uygun yer olacaktır. İl, 30 bin tonluk kivi depolama altyapısıyla Türkiye için önemli bir merkez olup kivi yetiştirilen pek çok yöredeki (Yakın çevredeki iller yanı sıra Ordu, Samsun ve Rize gibi) mahsul depolanmak üzere buraya gönderilmektedir. Yöre üreticilerinin faaliyete yönelik pek çok gelişmeyi yakından takip etmesi ve teknik açıdan da önemli gelişmelerin kaydedilmesi ilerleyen yıllarda kivi ziraatına yönelik olarak Yalova'nın öneminin daha da artacağını göstermektedir. İlk tescilli yerli çeşit olan "İlkaltın" kivi çeşidinin yörede denenmeye başlamasıyla bu anlamda kayda değer bir adım daha atılmış olundu. Bundan başka Yalova'da sarı kivi yetiştiriciliği de denenmiş olup bundan olumlu sonuçlar elde edilememiştir. Çok sınırlı alanda, sadece birkaç işletmede Yunanistan menşeli Sorelli çeşidinin yetiştiriciliği yapılmaktadır.

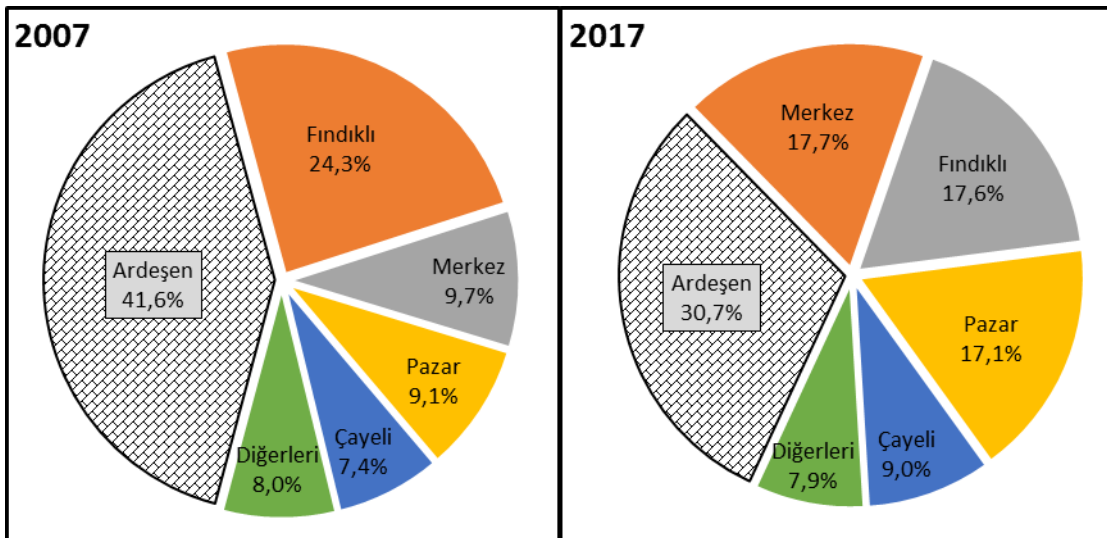
Kivi yetiştiriciliği konusunda oldukça deneyimli olan Yalovalı üreticiler, zamanla Orhangazi (Bursa) başta olmak üzere Sakarya'nın bazı kesimlerinde ve Gönen (Balıkesir)'de de kiraladıkları veya satın aldıkları arazilerde kivi yetiştiriciliğine başlamışlardır. Yalovalı üreticiler sayesinde Yalova çevresindeki kivi yetiştiriciliğinde de kayda değer gelişmeler kaydedilmiştir.

Kaynak: TÜİK, 2019 verilerinden düzenlenmiştir.

Şekil 11. 2007 ve 2017 Yıllarında Ordu'da Kivi Üretiminin İlçelere Göre Oransal Dağılımı

Yalova'nın ardından 2017'de Türkiye kivi üretiminin % 12,6'sını sağlamış olan Ordu gelmektedir. Ordu'da zaman zaman yaşanan olumsuz hava şartları (Dolu ve don olayına bağlı olarak) yaşanan dönemler gözardı edilirse kivi yetiştiriciliği düzenli bir gelişim içerisindedir. Bununla birlikte il genelindeki 227.689 ha.'lık meyvelik alanlarının sadece % 0,13'lük kısmı kivi ziraatına ayrılmıştır. İlde kivi bağları küçük ölçekli ve dağınık olup ekserisi 5 - 10 tonluk ürün elde edilen işletmelerdir. 2000'lerin ilk yarısında Ordu'da 1.000 tonu bulmayan kivi üretimi 2005'te 1.396 tona çıkmış, 2008'te 3.002 ton olmuş, 2010'da ise iki katlık bir artışla 6.242 ton

olarak gerçekleşmiştir (TÜİK, 2019). Kivi yetiştiriciliği bölümünde de bahsedildiği üzere dona karşı aşırı duyarlı olan kivi 2014 ve 2016'da buna bağlı ciddi ölçüde gerileme göstermiştir.

Ordu'da 2013'te 6.070 ton olan kivi üretimi 2014'te 1.825 tona kadar gerileme göstermiş ve bu anlamda çok ciddi bir kayıp yaşanmıştır. Benzer şekilde 2015'te 6.263 tona kadar çıkan kivi üretimi ertesi yıl 4.841 tona inmiştir (TÜİK, 2019). İlde son olarak 2017'de ise 7.102 ton kivi üretilmiş olup faaliyetin belli başlı ilçelerde yoğunlaşmış olduğu görülmektedir. Ordu'nun çoğu ilçesinde kivi yetiştiriciliği yapıyor olsa da (2017'de 15 ilçede) asıl üretim merkezi Altınordu'dur⁷. Ordu'da 2007'de 1.948 tonluk kivi üretiminin % 26'sının sağlandığı Altınordu (Merkez) ilçesinin payı 2017'ye gelindiğinde 2.549 tonla % 36'ya yaklaşmıştır. İlde 2007 - 2017 yılları arasında tek dikkat çekici değişim Fatsa ve Gülyalı ilçelerinin oranları noktasında yaşanmıştır. 2007'de 395 tonluk üretimiyle Ordu'da 2. sırada yer alan Fatsa 2017'de 721 tonluk üretimiyle 4. sıraya gerilemiş ve aynı yıl il genelinde % 10'luk bir payı sağlamıştır (Şekil 11). Gülyalı ise 2007'de 282 ton gibi sınırlı bir kivi üretimine sahipken 2017'de 4 katından fazla bir artışla 1.292 tonluk üretimle il genelinde % 18'lik payıyla 2. sıraya yerleşmiştir. Perşembe, Ünye ve Ulubey ilçeleri ise üretimlerindeki istikrarlı gelişimleriyle sıralamadaki yerlerini ve önemli ölçüde üretimdeki paylarını korumuşlardır. Diğer ilçelerin üretimleri ise 100 ton veya altında olup il genelinde kayda değer bir payları bulunmamaktadır.

Kaynak: TÜİK, 2019 verilerinden düzenlenmiştir.

Şekil 12. 2007 ve 2017 Yıllarında Rize'de Kivi Üretiminin İlçelere Göre Oransal Dağılımı

Kivi yetiştiriciliğinin yöre zirai hayatında önemli bir yer işgal etmeye başladığı diğer bir il de Rize'dir. Yörede ÇAYKUR'un öncülüğünde önemli bir gelişme gösteren kivi yetiştiriciliği, kısa sürede halk tarafından da benimsenmiştir. Başlangıçta çaya alternatif bir ürün olarak yaygın bir şekilde anılan kivi, zamanla yöre zirai hayatında çaya alternatif olamayacağına anlaşılması ve bu alandaki altyapı yoksunluğu, bilgi birikiminin olmaması, fiyatların düşüklüğü gibi faktörlerle gerileme sürecine girmiştir. Rize, kivi yetiştiriciliği genel olarak aile tipi küçük işletmelerden ibaret olup ticari manada büyük ölçekli üretim çok sınırlıdır. İlde özellikle 2000'lerin sonundan itibaren hızlı bir gelişme gösteren kivi yetiştiriciliği 2009 - 2017 yılları arasında 5.000 - 5.500 tonluk üretim aralığını korumuştur. Her ne kadar 2013'te üretim 6.273 tona kadar çıkmış olsa da genel olarak bahis konusu üretim aralığında seyretmiştir. Öte yandan son yıllarda kivi yetiştiriciliğine yönelik yatırımlar azalmış, hatta pek çok kivi bağı sökülmüştür. Meyve vermeyen ağaç sayısına baktığımızda 2007'de 80.145 olan sayı, 2011'de 25.985'e, 2017'de de 15.400'e kadar gerilemiştir (TÜİK, 2019). İl genelinde kivi yetiştiriciliği 2017'de 12 ilçede yapılmış olsa da burada da üretimin yoğunlaştığı saha Ardeşen'dir. Yine buradaki üretimi de 2007 - 2017 yılları ile karşılaştırdığımızda sadece Merkez ve Fındıklı ilçelerinin sıralamasındaki değişim dışında bir gelişimin yaşanmadığı anlaşılmaktadır (Şekil 12). Elbette üretimdeki değişimlere bağlı olarak ilçelerin paylarında değişimler söz konusu olsa da sıralama, bahis konusu 2 ilçe dışında aynı kalmıştır. Ardeşen, daha önce de bahsedildiği gibi Rize'de kivi yetiştiriciliğinin en önemli merkezi olmuş, 2007'de 839 tonla % 41.6'lık bir paya sahipken, 2017'de üretim miktarı 1.678 tona çıkmışsa da payı % 30.7'ye kadar gerilemiştir. Zaten ilçede oransal olarak daralma sadece Ardeşen ve Merkez ilçelerinde yaşanmış, diğer ilçelerin oranları artmıştır. Buna karşılık belirtilmesi gereken önemli bir husus da 2017'de Merkez ve Fındıklı ilçelerinin kivi üretimleri arasında çok küçük bir farkın bulunduğu, buna göre de her iki ilçenin de 3. sırada yer aldığıdır.

⁷ Ordu'nun büyükşehir olmasıyla birlikte daha önce Merkez ilçe olarak belirtilen yer günümüzde Altınordu adını almıştır.

Nitekim 2017’de Merkez’de 966 ton, Fındıklı’da ise 963 ton kivi üretilmiştir (TÜİK, 2019). Pazar ilçesinde ise 2007’deki 934 tonluk kivi üretimi 2017’ye gelindiğinde 5 katından fazla artış göstermiş ve 934 tona çıkmış, buna bağlı olarak payı da 2 katına yakın bir artış göstermiştir. Çayeli ve diğer ilçelerin ise genel olarak oransal olarak paylarında kayda değer bir değişim olmayıp, geri kalan çoğu ilçede sınırlı olarak yetiştiricilik faaliyeti sürdürülmektedir.

Tablo 7. 2017 İtibariyle 100 Ton ve Üzeri Kivi Üretimi Yapılan Diğer İllerde Yetiştiricilik Faaliyetine Bağlı Değerler

İller	Toplam Meyvelik Alanı (ha.)	Kivi Alanı (ha.)	Kivi Alanlarının Oranı (%)	Meyve Veren Ağaç Sayısı (Adet)	Üretim (Ton)	Verim (kg/ağaç)
Samsun	375.245	278	0.07	103.412	3.925	38
Bursa	88.844	226	0.25	112.536	3.916	35
Sakarya	87.146	197	0.22	158.710	2.383	15
Trabzon	81.529	142	0.17	60.497	2.046	34
Giresun	119.790	208	0.17	71.469	2.021	28
Mersin	131.645	134	0.10	40.210	1.468	37
Kocaeli	12.514	55	0.44	23.998	1.392	58
Antalya	75.850	24	0.03	13.800	520	38
Artvin	19.288	51	0.26	16.229	473	29
Kastamonu	11.806	22	0.18	9.783	341	35
Çanakkale	56.062	17	0.03	5.545	218	39
Zonguldak	25.901	73	0.28	7.785	146	19

Kaynak: TÜİK, 2019 verilerinden düzenlenmiştir.

Yukarıda sayılan ve kivi yetiştiriciliğinde ilk 3 sırada yer alan illerimiz, Türkiye kivi üretiminin % 65.7 gibi önemli bir kısmını karşılamaktadırlar. Bu merkezler dışında Türkiye’de kivi yetiştiriciliğinin yapıldığı çoğu yerde esasında söz konusu faaliyet belli merkezlerde yoğunlaşmış, lokal bir zirai faaliyet şeklinde sürdürülmektedir. Samsun, Bursa, Sakarya, Mersin ve Kocaeli’nde kivi yetiştiriciliği genellikle belli bir merkezde sürdürülen faaliyet şeklinde devam etmektedir. Türkiye kivi üretiminde 2017’deki 3.925 tonluk üretimiyle 4. sırada yer alan Samsun’da üretimin % 87 gibi önemli bir kısmı Çarşamba (3.414 ton)’da yapılmaktadır (TÜİK, 2019). Geri kalan 10 ilçede ise üretim oldukça sınırlıdır. Samsun’u çok küçük bir farklı Bursa izlemekte olup aynı yıl ilde 3.916 ton kivi üretilmiştir. Yine Bursa’da da söz konusu zirai faaliyet belli bir ilçede yoğunlaşmış olup üretimin % 71.2’si Orhangazi’de yapılmıştır (TÜİK, 2019). Diğer ilçelerden İznik’te 700 tonluk üretim gerçekleşmiş olup Karacabey (160 ton), Osmangazi (157 ton) ve Yıldırım (101 ton) ilçelerinin çok daha sınırlı üretimleri bulunmaktadır. Türkiye genelinde 6. sırada yer alan Sakarya’da da her ne kadar 6 ilçede kivi ziraatı yapılıyorsa da esasında üretimin tamamı (% 94.5 gibi önemli bir kısmı) Karasu (2.253 ton)’da yapılmaktadır. İlçedeki özel bir işletmeye ait olan tek parça kivi bahçesi aynı zamanda Türkiye’nin en büyük tek parça kivi bahçesi olma özelliğindedir. Buna göre Sakarya’da kivi yetiştiriciliği için de lokal bir faaliyet olduğu söylenebilir. Bahis konusu il, her ne kadar tablo 7’de belirtilen iller içerisinde ağaç varlığı açısından ilk sırada yer alıyorsa da verimlilik çok düşük olduğundan üretimde çoğu ilin gerisinde kalmıştır. Kivi ziraatı konusunda önde gelen illerden olan Rize ile

karşılaştırıldığında Rize'deki üretimin yarısından daha az kivi elde edilen Trabzon'da ise az veya çok 18 ilçesinde yetiştiricilik söz konusudur. Sürmene (288 ton), Akçaabat (287 ton), Of (280 ton) ve Arsin (234 ton) en fazla yetiştiricilik yapılan ilçeler olup geri kalanın üretimleri çok sınırlıdır (TÜİK, 2019). Akdeniz Bölgesi'nin en büyük kivi üreticisi olan Mersin'de tüm meyve alanları içerisinde % 0.1 gibi sınırlı bir payı bulunan kivi, 2017'de 1.468 ton kadar üretilmiştir (Tablo 7). Üretimin % 69.5 gibi önemli bir kısmı ise Silifke'de gerçekleştirilmiş olup Toroslar'da 213 ton, Erdemli'de de 141 tonluk kivi üretimi yanı sıra Anamur ve Yenişehir'de de sınırlı miktarlarda üretim söz konusu olmuştur. Kocaeli'ndeki üretimin ise % 86'sı Karamürsel (1.198 ton)'de gerçekleşmiştir. Kocaeli, aynı zamanda kivi verimliliğinin en yüksek olduğu yöre olup tablo 7'de de görüldüğü üzere toplam meyvelik alanları içerisinde kivi'nin en geniş paya sahip olduğu yerdir.

Fotoğraf 4. Bakımlı Bir Kivi Bahçesinde Hasat Edilmeye Yaklaşmış Olan Kiviler (Bartın)

3.5. Altyapısal Durum: Faaliyete yönelik altyapısal durumu incelediğimizde esasında bu noktada üretim artışına paralel bir gelişmenin yaşandığını söylemek güçtür. Üretimin yapıldığı çoğu yerde özellikle fiziksel yapılara yönelik eksiklikler kivi ziraatını büyük ölçüde olumsuz etkilemektedir. Sektöre yönelik belli başlı hususları ele alacak olursak;

Türkiye'de 5 kivi fidanı üreten işletme bulunmakta olup kivi fidanı üretimi yıldan yıla çok ciddi ölçüde artmıştır. 2015'te 56.100 olan standart kivi fidanı üretimi, 2016'da 122.405'e, 2017'de ise birkaç katlık artışla 638.325'e yükselmiştir. Üretilen çeşitler arasında Hayward çeşidi (Dişi) başta olmak üzere sınırlı miktarda Matua ve Tomuri çeşitleri (Erkek / Dölleyici) bulunmaktadır.

Türkiye'de çoğu zirai faaliyette olduğu gibi kivi yetiştiriciliğinde de örgütlenme ve organizasyon çok zayıftır. Türkiye kivi yetiştiriciliğinin merkezi sayılan Yalova'da 2017'de kayıtlı toplam 830 üretici bulunuyor olmakla birlikte 2006'da kurulmuş olan Yalova Kivi Üreticileri

Birliği'ne kayıtlı sadece 35 üretici bulunmaktadır. Her ne kadar bahis konusu 35 üretici, büyük çapta kivi üretiminin yapıldığı işletmeler olsalar dahi yine de toplam üreticiye kıyasla çok küçük bir kısmı oluşturmaktadırlar. Ordu'da ise üretici birliği faaliyetini sonlandırmış, sadece dernek vasıtasıyla bir kısım kivi üreticileri organize olmuşlardır. Bununla birlikte burada da derneğe kayıt çok zayıf olup 111 olan üye sayısı 50'ye gerilemiştir. Üreticilerin doğrudan tüccarla irtibat kurması, aidat ödemek istememeleri, örgütlenme kültürünün olmayışı gibi faktörlerle kivi yetiştiriciliği noktasında organize hareket çok zayıf kalmıştır. Sıray ve Kılıç (2016)'ın 12 kivi üreticisi birliğiyle yapmış olduğu çalışma sonucunda önem sırasına göre girdi pahalılığı, girdilerin zamanında kullanılmayışı en önemli sorunlar olarak işaret edilmiştir. Esasında sayılan bu problemler çoğu zirai faaliyetin Türk tarımındaki kronikleşmiş sorunlarının başında yer almaktadır. Bunlardan başka hala yeterli bilgi birikiminin oluşmaması, kivi yetiştiriciliği konusunda uzman / tekniker yetersizliği de diğer önemli problemler arasında gösterilmektedir. Bu gibi idari / beşeri sorunlar yanı sıra kivi ziraatı konusunda çok önemli bir altyapısal hizmet olan soğuk hava depolarının hala çok yetersiz oluşu ise teknik donanım konusundaki ilk sırada yer alan problem olarak belirtilmiştir.

Tablo 8. 2017 İtibariyle Yalova'da Kivi Üretim Maliyeti Çizelgesi

Birim	Masraf Kalemleri	TL.
A.	Ara Sürüm	75
B.	Budama	450
C.	Gübreleme	1.039
D.	Zirai Mücadele	115
E.	Sulama	400
F.	Bakım	120
G.	Hasat ve Pazarlama	285
H.	TOPLAM + % 5 Sermaye Faizi (Ara Toplam)	2.608
I.	Toplam Sabit Masraflar (Tarla kirası, ürün sigortası gibi)	328
J.	GENEL TOPLAM	2.936
K.	Verim (kg/da.)	4.000
L.	Satış Fiyatı	2,75
M.	Ürün Geliri (K x L)	11.000
N.	Ürün Maliyeti (J / K)	0,73
-	Minimum Verim	2.000
-	Maksimum Verim	7.000
-	Dekara Ağaç (da/adet)	80

Kaynak: Yalova İl Tarım ve Orman Müdürlüğü, 2019.

Üretim maliyeti açısından kivi üretimine baktığımızda Türkiye'deki en önemli üretim merkezi olan Yalova'daki üretim masrafları esas alınarak hazırlanmış tablo 8'de de görüldüğü üzere dekara 80 ağaçlık, ortalama verimin dekara 4.000 kg. kabul edildiği bir işletmede toplam işletme masraflarının kabaca 1/3'ünü gübreleme oluşturmaktadır. Başka bir ifadeyle kivi yetiştiriciliğinde en önemli girdi ve de maliyeti artıran unsur gübrelemedir. Budama ve sulama ise birbirlerine yakın maliyetlerle gübrelemenin ardından gelen diğer önemli girdilerdir. Bu faaliyetler içerisinde işçiliğin de önemli bir payı vardır. Nitekim çoğu kivi işletmesinde işçilik

ücret karşılığı temin edilmekte, pek çok teknik hizmette (Ara sürüm gibi) yine dışarıdan sağlanmaktadır. Tablo 8’de belirtilen işletme şartlarına göre dekara ürün masrafı 2.936 TL. olup elde edilen gelir ise 11.000 TL.’dir. Ürün maliyeti 0,73 TL., satış fiyatı ise 2,75 TL.’dir. Aynı dönem Yalova’da yetiştirilen diğer meyvelerle kıyasladığımızda ceviz (12 TL.) ve zeytine (8.5 TL.) kıyasla çok düşük olan kivi satışı kiraz (2.5 TL.), armut (2 TL.), şeftali (1.3 TL.) ve elmaya (1 TL.) kıyasla çok caziptir. Bununla birlikte 2017’de Yalova’da dekardan 11.000 TL.’lik kivi kazancı elde edilirken verimi daha düşük olan cevizden 5.040 TL., zeytinden 2.550 TL., armuttan 5.600 TL. ve kirazdan da 4.000 TL. gelir elde edilmiştir. Bu şekliyle kivi dekara yapılan üretim masrafının en yüksek olduğu meyve olmasının yanı sıra üreticisine dekardan en fazla gelir sağlayan ürün olmuştur. Elbette burada belirtilen hususlar değişken masrafları oluşturmaktadır. Kivi yetiştiriciliğinde ilk yatırım masrafları (Destek / direk sistemi, sulama sistemi tesisi, arazi tesviyesi gibi) pek çok meyveye göre oldukça yüksektir. Kivi yetiştiriciliğinde ilk yatırım masraflarını takiben değişken masraflarla birlikte 5. yıldan itibaren faaliyet kendimi amorti etmeye başlamaktadır.

Kivi ambalajlanmasına en özen gösterilen meyveler arasında yer almaktadır. Yetiştirilen çeşide bağlı olarak farklı boy ve ağırlıkta olan kiviler bu özelliklerine göre sınıflandırılarak (Çoğu gelişmiş ülkede makineli sistemle otomatik sınıflandırılmaktadır) paketlenir. Oldukça hassas olan kivilerin pazara sunumu büyük titizlik gerektirmektedir. Kivilerin genellikle yumurta kolilerindeki gibi özel ambalajlarla pazara sunumu yanı sıra üretimi arttıkça ve maliyetten tasarruf sağlamak amacıyla yığma şeklinde de sunumu yapılmaktadır.

Kivi yetiştiriciliğine daha fazla dikkat çekmek ve üreticiyle tüketiciyi buluşturmak adına düzenlenen sosyal aktiviteler de kiviye olan ilginin artmasında önemli rol oynamaktadır. Bir kısmı düzenli olarak yapılan bir kısmının ise devamı gelmeyen etkinliklere örnek olarak Yalova Subaşı Kivi Festivali, Ordu Kivi Hasat Şenliği, Hopa Kivi Şenliği, Abana Kivi Hasadı Şenliği, Yağlıdere Kivi Hasat Şenliği ve Yarışması sayılabilir. Ürüne yönelik farkındalığı artırmak, kırsal kalkınmanın en önemli ayağı olan zirai üretim ve son yılların en popüler turizm aktivitelerinden olan agro-turizmin gelişmesi ve buna bağlı gelirin artması açısından sayılan bu gibi organizasyonların önemi yadsınamaz. Bu sayede kivi, meyve olarak üreticisine sağladığı doğrudan kazanç yanı sıra alternatif turizmle dolaylı olarak da üreticisine kazanç sağlayacaktır. Bu noktada da söz konusu etkinliklerin yerel ve sosyal medya aracılığıyla çok daha geniş kitlelere duyurulması gerekmektedir.

3.6. Türkiye Kivi Ekonomisi: Kivi yetiştiriciliğinin yaygınlaşması ve artan talepler küresel kivi ticaretine de yansımaktadır. 2017 itibarıyla dünya genelinde üretilen 4.038.872 tonluk kivin % 37.3 gibi önemli bir kısmı (1.509.062 ton) ihraç edilmiştir. Söz konusu ihracatın pazar değeri ise 2.7 milyon \$’dır (ITC, 2019). Başlıca ihracatçı ülkeler Yeni Zelanda, İtalya, Belçika, Şili, Yunanistan, İran, Hollanda, İspanya ve Fransa’dır. Sayılan ülkelere Belçika ve Hollanda, kivi yetiştiricisi ülkeler olmayıp dolaylı ihracatçılarıdır⁸. Türkiye ise aynı yıl 1.051 tonluk kivi ihracatıyla 28. sırada yer almıştır. Kivi ihracatı yapılan ülkeler KKTC (246 ton), Suriye (245 ton), İtalya (193 ton) ve Rusya Federasyonu (120 ton) olup diğer ülkelerin payı ise çok daha sınırlıdır. İthalat ise sadece 4 ülkeden yapılmış olup bunlar; İran (4.979 ton), Şili (1.402 ton), İtalya (22

⁸ Dolaylı ihracatla birlikte ithalata konu olan kivi miktarı 1.585.648 ton olup pazar değeri de 2.961.279 \$’dır (ITC, 2019).

ton) ve Yeni Zelanda (8 ton)'dır (TÜİK, 2019). Türkiye'nin kivi üretimi - ithalatı - ihracatı göz önüne alınarak iç tüketim ve iç tüketimi karşılama gücüne baktığımızda özellikle 2010'dan itibaren bu alanda kısa sürede kendi kendine yeten ülkeler arasına girebileceği anlaşılmaktadır (Tablo 9). 2000'lerin ilk yarısında iç tüketiminin yarısını karşılayamayan Türkiye, 2010'dan itibaren ihtiyacını karşılamada % 75'in altına inmemiştir. Son olarak 2017'de ise iç tüketimin % 91.3 gibi önemli bir kısmını karşılayabilmiştir. Türkiye'deki üretim seyrini göz önüne aldığımızda önümüzdeki birkaç yıl içerisinde kendi ihtiyacının tamamını karşılayıp, kişi başına düşen kivi tüketimini daha da artırdıktan sonra Yunanistan, İtalya gibi ihracatçı ülkeler arasında üst sıralara yerleşebileceğini ifade etmek mümkündür.

Tablo 9. Seçilmiş Yıllar İtibariyle Türkiye'nin Kivi Ticareti ve İç Tüketim Değerleri (Ton)

Yıllar	İhracat	İthalat	İç Tüketim	İç Tüketimi Karşılama Oranı (%)
2000	18	1.452	2.834	49.4
2002	16	3.022	5.505	45.4
2004	57	7.064	11.007	36.3
2006	4.5	10.836	21.794	50.3
2008	50.5	6.537	26.017	75
2010	60.5	7.327	33.821	78.5
2012	191	4.873	41.929	88.8
2014	411	3.714	35.098	90.5
2016	344	4.721	48.327	91
2017	1.051	6.411	61.524	91.3

Kaynak: TÜİK, 2019.

Son yıllarda dünya kivi üretiminde dikkat çekici bir gelişme gösteren İran, Türkiye kivi pazarını büyük ölçüde olumsuz etkilemiş ve etkilemeye de devam etmektedir. Yerli kivi üreticileri İran kivisinin ekşi ve düşük kaliteli olduğuna dikkat çekerek bu olumsuz algının tüketicilerce yerli kiviye de mesafeli yaklaşılmasına yol açtığını belirtmişlerdir. İran'da kivi hasadının Türkiye'den daha erken yapıyor olması, buna bağlı olarak yerli kividenden daha erken Türkiye pazarına girmesiyle fiyatları aşağı çekmesi ise sektörün başlıca sorunları arasında öne çıkartılmaktadır. Bunun için de kivi ithalatının yerli ürünün pazara çıkışına uygun bir takvimde yapılmasının önemine dikkat çekilmektedir.

Türkiye, 2017'de toplam kivi ihracatından 3.423.999 TL. gelir elde etmiş olmasına karşılık sadece 6.410 tonluk kivi ithalatına ise 18.154.400 TL. ödemiştir. Söz konusu meyvenin ticaret dengesine bakıldığında çok dikkat çekici bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar gerek ithalatta gerekse ihracatta 1.000 ton başına yaklaşık 3 milyon TL. ödenmiş olsa da Türkiye iç tüketiminin sadece % 10'luk bir dilimi için 18 milyon TL.'yi aşan bir harcama kivi yetiştiriciliği hususuna tekrar eğilinmesini gerektirmektedir.

SONUÇ

Kivi, sadece Türkiye zirai hayatında değil, dünya genelinde kısa denilebilecek mazisine karşın kısa sürede çok hızlı bir gelişme göstermiştir. Başlangıçta Yeni Zelanda ile sınırlı olan kivi yetiştiriciliği ve ticareti özellikle 1970'lerden sonra Akdeniz ülkeleri başta olmak üzere dünyanın farklı yerlerinde de yapılmaya başlanmıştır. Türkiye'de 1980'lerin sonundan itibaren kivi yetiştiriciliğini gündemine almıştır.

Türkiye’de kabaca 30 yıllık geçmişi içerisinde yıldan yıla üretimi önemli ölçüde artan kivi, tanınırlığının artması ve kullanım alanının çeşitlenmesiyle daha da fazla talep görür hale gelmiştir. Önceleri Yalova ve ekseri Doğu Karadeniz’den birkaç vilayetle sınırlı olan ziraatı, 2017’ye gelindiğinde çoğu Akdeniz Bölgesi ilinde, Marmara ve Karadeniz Bölgesi’nin önemli bir kısmında yetiştirilir hale gelmiştir. Ülkede 2000’lerin başında 1.000 tonu dahi bulmayan üretim, 2017’de 56.164 tona çıkmış ve bu değerle dünya genelinde 8. sıraya yerleşmiştir.

Türkiye’de kivi ziraatının artık profesyonel ve de ekonomik ölçülerde yapıldığı düşünüldüğünde faaliyete sektörel açıdan yaklaşılması zorunluluğu doğmuştur. Komşularımızdan İran ve Yunanistan’ın bu alandaki performansı, çok kısa sürede kivi yetiştiriciliğinde kaydettikleri mesafe göz önüne alındığında Türkiye’nin de bu alandaki potansiyeli düşünülüp, orta vadede 100 bin tonu aşması beklenen kivi üretimine yönelik pazar politikalarının belirlenmesini gerektirmektedir. Türkiye’nin salt bir kivi üreticisi olmaktan çıkıp, iyi kalite kivileri için pazar arayışlarına girişmesi, marka ürün niteliğinde (Yapılacak çalışmalar sonucunda *Yalova Kivisi* gibi coğrafi işaret tespitlerinin yapılması gibi) kivilerin tanıtımının yapılması sektörün devamlılığı için çok önemlidir. İlk yatırım masrafları çoğu tarım ürününe göre oldukça yüksek olan kivi için kısa sürede amorti edebilmesi adına alternatif turizm kapsamında (Agroturizm, Meyve Turizmi gibi) kivi bağlarının değerlendirilmesi çok önemlidir. Kivi bağlarının turizme konu olması ise kivi yetiştiricilik sahaları göz önüne alındığında oldukça pratiktir. Doğu Karadeniz’in turizm özellikleri göz önüne alındığında doğa değerlerine yönelik gelişen turizm faaliyetleri kapsamında kivi bağlarını ziyaretler düzenlenip, özellikle hasat zamanında kivilerle hazırlanan tatlılar, atıştırmalıkların ikramı, ziyaretçilere kivilerin toplatılması, kivi ile ilgili ziyaretçileri bilgilendirici workshoplar düzenlenmesi gibi etkinlikler üreticilere dolaylı olarak da kivi ziraatından kazanç sağlamalarına imkan tanıyacaktır.

Sektöre yönelik olarak en büyük eksikliğin özel donanımlı soğuk hava depolarının yetersizliği, üreticilerin organize olma noktasında yetersizliği, İran kivisi ile rekabet gücünün gibi faaliyete yönelik olumsuz faktörler ise Yalova merkezli tesis edilecek “Kivi Borsası” ya da “Kivi Araştırma Merkezi ve Türkiye Kivi Üreticileri Birliği” başlıklı merkezi bir oluşumla sorunların ele alınıp, çözümün devlet ricaline ulaştırılması dikkat çekilmesi gereken önemli bir diğer noktadır.

Teşekkür ve Katkı Belirtme:

Çalışmamızda değerli katkılarından ötürü Yalova Kivi Üreticileri Birliği Başkanı Sayın Mustafa Tunalı’ya, Yalova İl Tarım ve Orman Müdürlüğü Bitkisel Üretim ve Bitki Sağlığı Şube Müdürü Sayın Hacı Ali Dinçer’e, Ordu Kivi Üreticileri Derneği Başkanı Sayın Yusuf Uzunlar’a, Ordu İl Tarım ve Orman Müdürlüğü Bitkisel Üretim ve Bitki Sağlığı Şube Müdürlüğünden Sayın Zekeriya Kırdar’a teşekkürlerimizi sunarız.

KAYNAKÇA

- ALP, Tuğba, (2017). “Kivi”, Ordu Ticaret Borsası Yayını, s. 25, Ordu.
- Anonim, (2006). “Kivi Yetiştiriciliği”, Hasad Yayıncılık, I. Baskı, s. 77, İstanbul.
- Anonim, (2013). “Kivi Üretimi Araştırma Raporu”, Ünye Ticaret Borsası, s. 22, Ünye.
- Anonim, (2016). “New Zealand Kiwifruit Book”, A resource for New Zealand secondary school teachers and growers new to the kiwifruit industry, pp. 93, New Zealand.

Anonim, (2018). “Tohumluk Tescil ve Sertifikasyon Merkez Müdürlüğü 2017 Yılı Faaliyet Raporu”, TTSM Yayın Kurulu, s. 45, Ankara.

ÇAVUŞ, Ahmet, (2016). “Rize İlinde Kivi Üretimine Coğrafi Esasları”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 20, Sayı: 1, s. 225-241, Erzurum.

DEBERSAQUES, Filip ve MEKERS, Omer, (2010). “Growth and Production of Kiwifruit and Kiwiberry”, Soils, Plant Growth and Crop Production, Vol. II., pp. 8.

DEMİR, Alkan ve EGE, Hüsnü, (2003). “Kivi”, Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü – Bakış, Sayı: 2, Nüsha: 10, s. 4, Ankara.

DOĞANAY, Hayati, COŞKUN, O., (2012). “Tarım Coğrafyası”, Pegem Akademi Yayınları, Ankara.

DRUMMOND, Lynley, (2013). “The Composition and Nutritional Value of Kiwifruit”, Advances in Food and Nutrition Research, Vol. 68, pp. 33 – 57.

FERGUSON, A. Ross, (2013). “Kiwifruit: The Wild and the Cultivated Plants”, Advances in Food and Nutrition Research, Vol. 68, pp. 15 – 32.

FERGUSON, A. Ross, (2016). “Botanical Description”, Compendium of Plant Genomes, The Kiwifruit Genome, (Ed. Raffaele Testolin, Hong-Wen Huang, Allan Ross Ferguson), Springer International Publishing, pp. 1 – 13, Switzerland.

Food and Agriculture Organisation of the United Nations (FAO), FAOSTAT statistics. <http://faostat.fao.org/site/567/default.aspx#ancor> (Son erişim: 11.05.2019).

GUROO, I., WANI, SA., WANI, SM., AHMAD, M., MIR, SA., MASOODI, F.A., (2017). “A Review of Production and Processing of Kiwifruit”, Journal of Food Processing & Technology, Vol. 8, Issue: 10, pp. 1 – 6.

GÜLERYÜZ, M., ASLANTAŞ, R., (1993). “Dünya Kiwi (*Actinidia deliciosa*) Üretimi ve Ülkemizde Yetiştirme İmkanları”, Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, Cilt: 24, Sayı: 2, Erzurum.

HUANG, Hongwen, (2016). “Genetic Resources”, Compendium of Plant Genomes, The Kiwifruit Genome, (Ed. Raffaele Testolin, Hong-Wen Huang, Allan Ross Ferguson), Springer International Publishing, pp. 15 – 36, Switzerland.

ITC, (2019). “Trade statistics for international business development – Kiwi Trade”, <https://www.trademap.org/Index.aspx> (Son erişim: 11.05.2019).

KARADENİZ, Turan, (2004). “Türkiye Kivi Üretim Durumu”, Alatarım, Cilt: 3, Sayı: 1, s. 23 – 27, Mersin.

KODAY, Saliha, (2000). “Türkiye de Kivi Üretimi”, Doğu Coğrafya Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 3, s. 103 – 122, Erzurum.

MAUGHAN, Tiffany ve BLACK, Brent, (2015). “Hardy Kiwi in the Garden”, Vegetables, Fruits, and Herbs Book, Utah State University Press, pp. 95 – 98, USA.

MGM, (2019). “Meteoroloji Genel Müdürlüğü, İllerimize Ait Genel İstatistik Verileri”, <https://www.mgm.gov.tr/> (Son erişim: 11.05.2019).

SIRAY, Erdal ve KILIÇ, Osman, (2016). “Türkiye’de Kivi Üretici Birliklerinin Mevcut Durumu, Sorunları ve Çözüm Önerileri”, Türkiye Tarımsal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 1, s. 74 – 78, Siirt.

TAŞLIGİL, Nuran, (2010). “Türkiye Ziraatının Problemleri”, Çantay Kitabevi, İstanbul.

WARD, Carol ve COURTNEY, David, (2013). “Kiwifruit: Taking Its Place in the Global Fruit Bowl”, Advances in Food and Nutrition Research, Vol. 68, pp. 1 – 14.

VİSSERS, Margreet C.M., CARR, Anitra C., PULLAR, Juliet M. ve BOZONET, Stephanie M., (2013). “The Bioavailability of Vitamin C from Kiwifruit”, Advances in Food and Nutrition Research, Vol. 68, pp. 125 – 147.

BATI BASINI VE OSMANLI DEVLET YÖNETİMİNİN AFGAN EMİRİ ABDURRAHMAN HAN'A BAKIŞI (1880-1901)

Abdülkadir ERÇİN*

Öz

Afganistan stratejik olarak bulunduğu konum itibarı ile tarihsel süreçte birçok topluluğun yerleşim yerlerinden biri olmuştur. Bölgenin bu yapısı ve ticari olarak güçlü bir potansiyele sahip olması içeride zengin bir kabile yapısının oluşmasına da zemin hazırlamıştır. Dünya siyaseti ve ticaretinin iki önemli aktörü olan İngiltere ile Rusya gibi devletler de Hindistan ve Orta Asya politikalarına paralel olarak Afganistan siyasetiyle yakından ilgilenmişlerdir. Bu ilgi 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren daha da artmıştır. İngiliz-Afgan savaşları ve Afganistan'daki taht mücadeleleri nedeni ile Afganistan, İngiliz ve Amerikan basını başta olmak üzere batı basınının fazlasıyla gündemine girmiştir. Osmanlı Devleti ise Hindistan ve çevresindeki Müslümanların haklarını gözettiğinden, Afganistan'daki gelişmeleri yakından takip etmiştir. Böyle bir ortamda 1880 yılında tahta geçen ve modern bir Afganistan meydana getirmeyi amaçlayan Emir Abdurrahman Han ülke içinde ve dışında uyguladığı politikalarla adından sıkça bahsettiren bir hükümdar olacaktır. Bu çalışmada 1880-1901 yılları arasında Afganistan'da iktidarda bulunan Afgan Emir'i Abdurrahman Han'ın İngiliz ve Rus baskısı altında siyasi politikalarının batı basınına yansımaları üzerinde durulacak ve batı basını ile Osmanlı Devlet yönetimi kademesinde Abdurrahman Han'ın nasıl bir hükümdar algısı oluşturduğu anlatılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, Emir Abdurrahman Han, İngiltere, Rusya, Osmanlı Devleti, Batı Basını

THE WESTERN PRESS AND THE OTTOMAN STATE MANAGEMENT'S VIEW OF ABDURRAHMAN KHAN, THE AFGHAN AMEER (1880-1901)

Abstract

Afghanistan has been one of the settlements of many communities in the historical process due to its strategic location. This structure and commercially strong potential of the region has also laid the ground for the formation of a rich tribal structure. Two important actors of world politics and trade, such as Britain and Russia were closely interested in the politics of Afghanistan in parallel with their policies of India and Central Asia. This interest increased further beginning from the second half of the 19th century. Because of the British-Afghan wars and the struggles for the throne in the country, Afghanistan has been on the agenda of the western press, especially the British and American press. Ottoman state also closely followed the developments in Afghanistan, as it protected the rights of Muslims in India and its surroundings. Ameer Abdurrahman Khan, who took the throne in 1880 and aimed to create a modern Afghanistan, will be a monarch who made his name mentioned with his policies in and out of the country. This study will focus on the reflections of the political policies of the Afghan Ameer Abdurrahman Khan, who was in power in Afghanistan between 1880-1901 under the pressure of British and Russian, to the western press, and elaborate on Abdurrahman Khan formed a perception of the monarch on the western press and in the Ottoman government.

Keywords: Afghanistan, Ameer Abdurrahman Khan, Britain, Russia, Ottoman State, Western Press

GİRİŞ

Afgan adı tarihte ilk defa X. yüzyılda Türk ve Hint topluluklarıyla birlikte Gazneliler'e ait kaynaklarda kullanılmış ve X. yüzyıldan sonra İran ve Afganistan arasındaki dağlık arazilerde yaşayan kabileler Afgan ismi ile anılmıştır. İlk müstakil Afgan şahlığı ise XVIII. yüzyılın ilk yarısında Kandahar'da Ahmed Şah tarafından kurulmuştur. Bu şahlığın sınırlarının kuzeyde

* Arş. Gör., Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Ceyhun'a, batıda Nişabur'a, doğuda Sind'e, güneydoğu'da Sütleç nehrine ve güneyde Hint okyanusuna uzandığı görülmektedir.¹ Bulduğu konum itibarı ile önemini kaybetmeyen Afganistan 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Sadozay, Durrani ve Muhammed Zey kabileleri arasındaki iktidar mücadelelerine sahne olmuştur. Özellikle 1818-1834 yılları arasında meydana gelen mücadeleler Afgan Emirliği'ni oldukça zayıflatmıştır. Ancak Dost Muhammed Han ile birlikte Afganistan'da yeni dönemin temelleri atılmıştır. Dost Muhammed Han 1834 yılında Sadozay hanedanlığına son vermiş ve Afganistan'da Barakzay hanedanlığı dönemine geçilmiştir.²

Dost Muhammed Han bir yandan ülkesindeki İngiliz-Rus rekabetini dengelerken, diğer taraftan yerel güçler üzerinde hakimiyet sağlayarak ülkedeki merkezi otoriteyi sağlamlaştırmıştır. Dost Muhammed Han'ın ölümünden sonra iktidarı ele alan Şir Ali Han döneminde Afganistan'da geniş çaplı reformlar meydana getirilmiştir. Şir Ali Han'ın ülke içindeki modernleşme faaliyetleri ve Rusya ile olan yakınlaşması İngilizleri rahatsız ettiğinden İngilizler 1878 yılında Afganistan'a müdahale etmişlerdir. İngilizler tarafından yenilgiye uğratılan Şir Ali Han Afganistan'ı terk etmek durumunda kalmıştır.³ Şir Ali Han'dan sonra ülkede taht mücadeleleri yaşanmıştır. Şir Ali Han'ın Herat valisi olan oğlu Serdar Muhammed Eyüp Han İngilizlere karşı aşiretlerin güvenini kazansa da, Türkistan'da sürgünde bulunan Dost Muhammed Han'ın torunu Serdar Abdurrahman Han'da taht için harekete geçmiştir. İngilizlerin de desteğini alan Abdurrahman Han 1880 yılında Emir ilan edilmiş ve Kuzey Afganistan'ın hükümdarı olmuştur.

Abdurrahman Han Afganistan'ın tek hakimi olmak için Muhammed Eyüp Han'ın orduları ile 22 Eylül 1881 günü büyük bir savaşa tutuşmuştur. Savaşta Eyüp Han'ın orduları ağır bir mağlubiyete uğratılmıştır.⁴ Yapılan savaş sonucu mağlup olan ve ordusu perişan olan Eyüp Han maiyetindeki 1500 erkek ve 500 kadın ile birlikte İran'a iltica etmiştir. İran'da Meşhed'e giden Eyüp han kendisine ve maiyetine maaş bağlanmadığı takdirde oradan da Rusya'ya iltica edeceğini bildirmiştir.⁵ Emir Abdurrahman Han ise, bundan sonra bütün dikkatini, iktidarını güçlendirmeye vermiştir. İlk hedefi, Kuzey Afganistan ve Güney Afganistan olarak parçalanmış olan ülkesini yeniden birleştirmek ve güçlü bir yönetim kurmak olan Emir, bunu sağlamak için Afganistan topraklarındaki İngiliz kuvvetlerinin güvenli bir şekilde ülkeyi boşaltmasını sağlamıştır.⁶ Dirayetli bir hükümdar olan Emir Abdurrahman Han ülkesinde uyguladığı politikalar ve Rusya ile İngiltere gibi ülkelerle kurduğu ilişkilerle de hükümdarlığı sırasında batı basınında kendisine fazlası ile yer bulmuştur. Bölgedeki Müslümanlardan ve İngiliz-Rus rekabetinden dolayı Osmanlı Devleti'de Abdurrahman Han'ın faaliyetlerini yakından izlemiştir.

¹ Orhan Yazıcı, *Modern Afganistan'ın Kuruluşu 1834-1922*, Malatya 2011, s. 1-2.

² Abdul Metin Çelikkilek, *Afganistan'da Modernleşme Çabaları (1834-1919)*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik 2016, s. 5-6.

³ Orhan Yazıcı, "Afganistan'daki Otorite Boşluğunun Tarihi Temelleri ve Bölge Güvenliği Üzerindeki Etkileri", *History Studies*, Vol. 2/1, 2010, s. 224-225.

⁴ Orhan Yazıcı, "Emir Abdurrahman Han'ın Afganistan'da Merkezi Otoriteyi Tesisi Etme Çabaları", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt: VII, Sayı:1, Elazığ 2010, s. 101-102.

⁵ BOA, HR.SYS. 5/4 . Eyüp Han sonraki süreçte İran'da kalmış, kendisine İran Şahı tarafından oturması için bir saray verilmişti. Ayrıca İngilizlerde kendisine aylık 4.500 dolar Para vermekteydi. Bkz. "Fighting in the Orient: Partisans of Ayoob Khan Raise Their Chief's Colors", *The New York Times*, 4 Temmuz 1886, s. 8.

⁶ Yazıcı, "Emir Abdurrahman Han...", s. 103.

1- Abdurrahman Han'ın Taht'a Çıkışının Batı Basınında Yankıları

Kuzey Afganistan'da Emir Abdurrahman Han'ın İngilizlerin desteğini alarak tahta geçmesi başta İngiliz basını olmak üzere batı basınına ilgisini çekmiş ve basında farklı tarihlerde geçmişe de atıflar yapılarak Emir'in geçmişi ve geleceği hakkında yorum ve değerlendirmeler yapılmaya başlanmıştır. *The Times* gazetesi Rusya'nın önemli yayın organlarından olan *Novoye Vremya* gazetesinde yayınlanan bir yazıya dayandırdığı haberinde Abdurrahman Han'ın ilk olarak tahta geçmek için Ruslarla iletişim kurduğunu bu doğrultuda 1869 yılında Abdurrahman Han'ın Rusya'nın Türkistan valisi Kaufmann'a beş altı adet mektup gönderdiğini bu mektupların içeriklerinin Rusya'ya gitmek için izin istekleri ve Kaufmann ile konuşmaktan ibaret olduğunu yazmıştır. General Kaufmann ilk başta Abdurrahman Han ile görüşme isteğini ertelese de Abdurrahman Han'ın ısrarları sonrası görüşme yapmayı kabul etmiştir. Abdurrahman Han görüşmede asıl olarak Generalin Şir Ali Han hakkındaki düşüncelerini öğrenmek istediği gibi, tahta geçmek içinde Rus Çarının maddi yardımıyla onu desteklemesini ummuştur. Kaufmann bu görüşmede Şir Ali Han hakkında kesin ifadeler kullanmayarak Abdurrahman Han'a net bir cevap vermemiş ve onun Rus Çarı ile görüşmek için Petersburg'a gitme isteğini reddetmiştir. Bununla beraber Abdurrahman Han Rus generale şükranlarını sunarak, Rusların dostluğunu korumaya özen göstereceğini ifade etmiştir.⁷

The New York Times gazetesi de bir haberinde Abdurrahman Han üzerindeki Rus etkisine dikkat çekerek 1868'de Şir Ali Han'ın oğlu Yakup Han tarafından bozguna uğratılan Abdurrahman Han'ın ülkeden kaçarak Rus topraklarına sığındığını, Rus general Kaufmann'ın onun Semerkant'ta kalmasına izin vererek Abdurrahman Han'a 1879 yılına kadar yılda 25.000 ruble maaş verdiğini belirtiyordu. Haberin devamında 1880 yılında İngilizlerin yardımıyla tahta geçen Abdurrahman Han'ın bu tarihten itibaren ise İngiliz Hint hükümetinden yılda 160.000 Pound maddi yardımla beraber, askeri anlamda da top, tüfek ve mühimmat desteğini hediye olarak aldığı vurgulanıyordu.⁸ Rusya'nın Afganistan ve Emir üzerindeki etkisini vurgulayan başka bir gazetenin haberinde Emir Abdurrahman'ın Rusya'ya şükran ve şefkat bağı ile bağlı olduğuna dikkat çekilmiştir. Haberde Dost Muhammed'in arkasında bıraktığı taht adaylarının Ruslar tarafından özellikle Türkistan'da akıllı bir politika ile korumaya alındığı ve bunun ilerleyen süreçte Ruslar tarafından kullanıldığı belirtilerek, Rusya'nın uyguladığı politika sayesinde Afgan sınırında varlığını tehlikeli bir şekilde hissettirdiği ifade edilmiştir. Gazete haberinde Abdurrahman Han'ın İngilizlerin desteği ile seçildiğini ve Rusya'nın bu durumdan hoşnut olmadığını da vurgulayarak, içinde bulunduğu şartların benzerliği dolayısıyla Abdurrahman Han'ın durumunu Bulgar prensi Aleksandr'a benzetmiştir.⁹

Abdurrahman Han'ın ilk kez tahta geçme sürecinde ve tahttaki ilk dönemlerinde yayınlanan gazetelerdeki yazılarda ise Abdurrahman Han'a dair çekince ve beklentiler dile getiriliyordu. Bu doğrultuda İngiliz basınında talihsiz bir şekilde İngiltere'deki hükümet ile Hindistan'daki hükümet değişiminin aynı zamana denk geldiği belirtilerek Afganistan sorununun İngilizler açısından en tatmin edici şekilde çözülmesi için Abdurrahman Han ile iletişim kurulduğu

⁷ "The Ameer Abdurrahman's Visit To The Russian", *The Times*, 26 Mayıs 1885, s. 3.

⁸ "Ameer Of Afghanistan İll: Reported That He Is Not Expected To Live Very Long", *The New York Times*, 9 Ocak 1899, s. 7.

⁹ "Britain's Last Ally", *The Capricornian*, 11 Aralık 1886, s. 15.

vurgulanıyordu. Bununla birlikte Abdurrahman Han hakkında henüz çok az şey bilindiği, onun yönetiminin Afganlar tarafından kabul görüp görmeyeceğinin muamma olduğu ifade edilerek Emir'in kendisini Rus etkisinden kurtarıp kurtaramayacağını da zamanın göstereceği belirtiliyordu.¹⁰ *The Times* gazetesi bir başka haberinde yine olaya İngilizler açısından bakarak değerlendirmede bulunuyor ve İngiltere'nin Afganistan'daki durumunun korunması için Emir'in doğru tercih olduğunu belirtiyordu. İngiltere açısından Emir İngiliz koruması ve himayesi altında olduğu sürece İngilizlerin hoşuna gitmeyecek bir davranışta bulunamazdı. Bu nedenle Emir'e tam destek verilmeli ve yine Kuzey Afganistan'da prestij kaybı yaşamadan Emir'e söz verildiği gibi ülke tahliye edilmeliydi.¹¹ *The New York Times* gazetesi ise İngiliz etkisini göstermesi bakımından 1880 yılında Kuzey Afganistan'da tahta geçen ve henüz Afganistan'ın tam hakimi olamayan Emir Abdurrahman Han'ın Eyüp Han ile mücadelesi devam ederken İngilizlerden yaklaşık 399.000 Pound yardım aldığını okuyucularına duyurmaktaydı.¹²

Emir Abdurrahman Han'ın tahta geçmesi ile birlikte onun geleceği hakkında gazetelerde kamuoyuna fikir vermesi için eski konuşma ve söylemlerine de yer veriliyordu. Bu doğrultuda *The Times* gazetesi Abdurrahman Han'ın henüz Şir Ali Han tahtta iken Semerkant'ta Mr. Schuyler ile yaptığı röportajı okuyucuları ile paylaşıyordu. Yapılan ikili görüşmede Abdurrahman Han Afgan halkının Şir Ali'ye yapılan yardımlara rağmen İngilizleri tasvip etmediğini ve hatta İngiltere Afganistan'a tüm Hindistan gelirlerini verse bile Afganların İngilizlere karşı bakış açısının değişmeyeceğini belirtiyordu. Emir görüşmede Hindistan'da İngiliz yönetimine karşı bir savaş çıkması durumunda da, Eğer İngilizler Hindistan'a zarar verirlerse, Afgan halkının herhangi bir yardım ve çıkar beklemeden savaşta İngilizlere karşı mücadele etmelerinin olası olduğunu vurguluyordu.¹³ İngiliz yayın organı *The Spectator* ise duruma İngiltere'nin Hindistan politikası üzerinden bakıyor ve İngiltere'nin Afganistan için binlerce pound ödediğini ve Şir Ali Han'ın yerine Abdurrahman Han'ın Emir seçildiğini belirtiyordu. Yapılan masraflardan yakını olarak bölgedeki Rus tehlikesine dikkat çekilen haberde Afganların dostluğuna şüphe ile bakılarak İngiltere'nin artık Hindistan ve çevresinde eskisi gibi güçlü olmadığı, orduya yapılan masrafların fazla olduğu ve gerektiği takdirde bölgeden alınan vergilerin arttırılması gerektiği ifade ediliyordu.¹⁴ Tüm bu haberlerden Abdurrahman Han'ın ilk tahta çıkışı sırasında kendisine yönelik batı basınında bir güvensizlik ortamı olduğu görülüyordu.

2- Osmanlı Devleti ve Batı Basını'nın Emir Abdurrahman Han'ın Siyasi Faaliyetlerine Bakışı

Emir Abdurrahman Han 1881 yılında Afganistan'ın tamamında iktidarı ele aldıktan sonra ülke içinde uyguladığı politikalarla gücünü arttırmaya çalışmaktaydı. Emir'in bu girişimleri sırasında Rusya da boş durmamıştır. Ruslar 1881'de Hive'ye, 1884'te Merv'e ve nihayet 1885 yılında da Penceh bölgesine kadar ilerlemeyi başarmışlardı. Böylelikle Afganistan toprakları Rusya ile İngiltere arasında bir bölgeye indirgenmiş olmaktaydı.¹⁵ Bu gelişmeler elbette Batı

¹⁰"The Settlement of Afghanistan", *The Times*, 5 Temmuz 1880, s. 4.

¹¹"Afghanistan", *The Times*, 7 Ağustos 1880, s. 6.

¹²"The New Ameer Unpopular: Reports Of Plots Against His Life Quetta Not To Be Abandoned", *The New York Times*, 28 Haziran 1881, s.1.

¹³"Abdurrahman Khan", *The Times*, 30 Ağustos 1880, s. 10.

¹⁴"Topics of The Day: Abdurrahman Han", *The Spectator*, Vol.53, 24 Temmuz 1880, s. 932.

¹⁵Sibel Kavaklı Kundakçı-Oğuz Hamşioğlu; "Demir Emir Abdurrahman Dönemi ve Modern Afgan Devleti'nin Doğuşu (1880-1901), *Alınleri Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*, Cilt 2, Sayı 3, 2018, s. 121.

basını ve Osmanlı yönetiminin de gözünden kaçmıyordu. Rusların ilerlemesi karşısında *The Times* gazetesi Rus basınında çıkan haberlere atıflarda bulunarak Rusya'nın amacının Asya fetihlerini sonuna kadar devam ettirerek Orta Asya'da kendi adına kesin ve kalıcı bir sınır yaratmak olduğunu belirtiyordu. Bununla birlikte halkı tarafından fazla sevilmeyen Emir Abdurrahman'ın da her on yılda bir kanlı devrime sahne olan Afganistan için yeni planları olduğu vurgulanmaktaydı.¹⁶ Rusya'nın bölgedeki faaliyetleri Osmanlı Devleti'nin de dikkatini çekiyordu. Hariciye Nezareti'nin Petersburg şubesinden alınan bir yazıda Rusya'nın Afganistan hududuna doğru iki fırka daha asker çıkarma hazırlığında olduğu ve 22 alay süvari tertip ettiği bildirilmekteydi. Bununla birlikte Rusya'nın Kafkasya taraflarında bulunan askerlerinin yerlerinin kaydırıldığı ve Türkistan ile Taşkent taraflarında bulunan kuvvetlerini de Afganistan hududuna doğru yönlendirdiği ifade ediliyordu. Osmanlı Devleti'ne göre Rusya her ne kadar Hindistan ve Çin ticaretine önem verse de Rusya'nın asıl amacı İngiltere'nin Avrupa'daki gücünü kırmak için Asya'da İngiltere ile hesaplaşmaktı. Diğer taraftan İngiltere'nin amacı ise görünürde Afganistan'da Emir Abdurrahman'ı koruma bahanesi ile Hindistan hududunu korumaktı. İngiltere bu amaçla Hindistan'daki yerli birliklerden de yararlanarak Rusya'ya karşı askerlerini hududa yönlendiriyordu.¹⁷ Yaşanan gelişmeler batı basınında İngiltere ile Rusya arasında Afganistan yüzünden bir savaşın çıkabileceğini şeklinde yorumlanmaktaydı. Zira Paris gazetelerinde İngiliz Gladstone hükümeti ile Rusya'nın Afganistan meselesini heyetler halinde görüştüğü ancak heyetlerin anlaşamadığı ifade edilerek iki taraf arasında bir savaş çıkma ihtimalinden korkulduğu belirtiliyordu.¹⁸

Afganistan meselesi ve ortaya çıkan savaş durumu Osmanlı Devleti'ni de kendi izleyeceği politika konusunda düşündürmeye başlamıştır. Osmanlı devlet adamlarına göre böyle bir durumda Rusya'nın Osmanlı Devleti ile anlaşma yapma ihtimali oldukça yüksekti. Osmanlı yönetiminde iki devlet ile ittifaklık meselesi uzun uzun tartışılıyordu. Genel hava tarafsız kalınmasından yana olmakla birlikte Rusya'nın Müslümanlar ve Kafkasya açısından Osmanlı Devleti'ni daha çok rahatsız edeceği düşünülüyor ve diğer Avrupa devletlerinin İngiltere ile ittifaklık yapması halinde Osmanlı Devleti'nin de bu devletlerle Rusya'ya karşı ittifaklık kurabileceği sonucuna varılıyordu.¹⁹ Rusya'nın Afganistan'a doğru ilerlemesi görüldüğü gibi batı basını ve Osmanlı yönetimini bir hayli meşgul etmiş ancak bir savaş ortaya çıkmamıştır.

Batı basını ve Osmanlı Devleti Afganistan'da meydana gelen olayları İngiltere ve Rusya olaylara dahil olduğu zaman daha dikkatli bir şekilde takip etmekteydiler. Ancak Emir Abdurrahman'ın ülke içindeki faaliyetleri İngiltere ve Rusya siyasetini de yakından ilgilendirdiğinden bu gelişmeler de basında zaman zaman kendisine yer bulmaktaydı. Emir Abdurrahman Han iktidara geldiğinde ülke içinde kabilelerin yönetimden kopuk yapıları devam etmekteydi. Din adamları, Gılcay²⁰ beyleri ve Hazara²¹ reisleri kendilerini Afgan Emir'inden

¹⁶ "Russia and Afghanistan", *The Times*, 28 Şubat 1885, s. 7.

¹⁷ BOA, Y..PRK.HR.. 8/ 16

¹⁸ BOA,, Y..PRK.HR.. 8/ 29

¹⁹ BOA, Y..EE..KP.. 1/ 96

²⁰ Afgan tarihinin önemli kabilelerinden biri olan Gılcayların V. yüzyıldan itibaren Kandahar-Gazne-Kabil çevresinde yayılan ve Eftalitlerin bir boyu olan Kalaçların bakiyeleri oldukları düşünülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Orhan Yazıcı, "Gılcayların Menşei", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt:IV, Sayı: 1, Elazığ 2006, s. 31.

²¹ Afganistan'da Hazaracat adı verilen bölgede yaşayan ve Afgan tarihinin önemli etnik gruplarından biri olan Hazaraların Afganistan'ın yerli ahalisinden olduklarını belirtenler olduğu gibi, onların Türk-Moğol unsurların

bağımsız gördükleri gibi, ülke içinde Emir'den daha güçlü konumda bulunuyorlardı.²² Bununla beraber iktidara gelene kadar Gilcayların desteğini alan Abdurrahman Han iktidara geldikten sonra Gilcalara verdiği sözleri tutmadığı gibi, onlardan ağır vergiler alma yoluna gitmişti. Kendisine karşı gelenlerin bir kısmını hapse gönderip cezalandırmıştı. Bu gelişmeler sonucunda Gilcay liderleri 1886 yılında Eyüb Han'ı desteklemek amacıyla bir isyan başlatmışlardı.²³

1886 yılındaki Gilcay isyanı batı basınının dikkatini bölgeye çevirmesine neden olmaktadır. Gilcayların ülke içerisinde çıkardıkları isyan kamuoyunda geniş bir yankı buldu. Abdurrahman Han'ın Asya tipi bir tiran olduğuna yönelik varsayımlar yapılabileceğini belirten *The Spectator*, Afgan Emir'inin zor bir durumda olduğunu, yeğeni Eyüb Han'ın taht için fanatik Gilcayların desteğini alarak ülkenin İngilizlere satıldığına yönelik propagandalar yaptığını belirtiyordu.²⁴ *The Times* gazetesi ise ayaklanma devam ederken Petersburg'tan aldığı bilgiye dayandığı haberinde çarpıcı bir iddia ortaya atmaktaydı. Abdurrahman Han'ın ülke içindeki pozisyonunun ciddi şekilde tehdit edildiğini ve kısa süre içinde Abdurrahman'ın ülkeyi savunamaz hale gelebileceğini ifade eden gazete Rusya ve İngiltere'nin merkezi Asya konusunda bir anlaşmaya varabileceğini ve Abdurrahman Han'ın saldırıları karşısında İngiltere ve Rusya'nın Afganistan'ın işgali fikrinde birleşebileceğini belirtiyordu.²⁵ Osmanlı Devleti ise Gilcay ayaklanmasını Emir Abdurrahman'ın halkına yaptığı zulmü olarak görüyor ve Afgan halkının kendi arasında kutuplaşmaya giderek birbirlerine karşı mücadeleye giriştiklerini ifade ediyordu. Osmanlı Devleti'ne göre karışıklıklarda Rus silahlarının kullanılması nedeniyle isyanda Rusların etkisinin olabileceği de vurgulanıyordu.²⁶

İsyan Emir Abdurrahman Han tarafından sert bir şekilde bastırılrsa da basında konuya ilişkin değerlendirmeler devam etmekteydi. Bu doğrultuda bölge üzerindeki görüşleri ile uzman kabul edilen Profesör Arminius Vambery'in konu hakkındaki fikirleri basında kendisine yer bulmaktaydı. Vambery Abdurrahman Han'ı destekler nitelikte Eyüb Han'ın etkisinin ortadan kaldırılmasının Afganistan'da barış ve düzeni garanti edeceğini düşünüyor ve bu noktada İngiliz yönetici Lord Dufferin'in başarılı stratejilerini övüyordu. Lord Dufferin'in Abdurrahman Han ile iyi ilişkilerini sürdürürken, aynı zamanda düşman ve rakiplerinin Afganistan'da ne tür bir etki yaratabileceğini de hesaba kattığını düşünen Vambery, bölgedeki Rus tehlikesine de dikkat çekerek, Avrupa'da izole edilen Rusya'nın Asya'da ise kendi konumunu güçlendirmekten vazgeçmeyeceğini belirtiyordu.²⁷

Ancak Vambery'nin Afganistan'da barışın sağlanacağı yönündeki görüşleri kısa bir süre sonra geçerliliğini yitiriyordu. Zira bu kez Türkistan'ın valisi İshak Han, Abdurrahman Han'a karşı isyan etmekteydi. İshak Han daha önce yıllarca Rus koruması altında yaşamıştı. Bununla birlikte askeri anlamda disiplinliydi ve örgütlenme yeteneği de kazanmıştı. Kendini daha güçlü ve daha bağımsız hale getirme arzusu da birkaç yıldan beri biliniyordu. Ayrıca Abdurrahman

karşımından meydana gelen bir topluluk olduğunu düşünenlerde bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Orhan Yazıcı, "Hazaraların Menşei ile ilgili Yeni Bir Görüş" *Türklük Bilimi Araştırmaları*, Cilt 16, 2011, s. 475.

²² Çelikkalek, a.g.t., s. 31-32.

²³ Yazıcı, a.g.e., s. 126-128.

²⁴ "Untitled İtem (Telegrams Continue to Arrive From İndia Stating that Abdurrahman Khan...)", *The Spectator*, Vol.60, 9 Nisan 1887, s. 483.

²⁵ "Afghanistan", *The Times*, 13 Ağustos 1887, s. 5.

²⁶ BOA, Y.A...HUS. 202/ 5

²⁷ "Ayoob Khan's Surrender", *Geelong Advertiser*, 30 Aralık 1897, s. 4.

Han'ın son dönemdeki politikaları onu rahatsız etmekteydi.²⁸ İshak Han aynı zamanda Emir Abdurrahman tarafından taht için rakip olarak görülüyordu. Gılcay ayaklanmasından sonra Emir Abdurrahman Han İshak Han'ı Türkistan'dan çıkarmak için harekete geçmekteydi. Fakat Emir'in katı politikalarına karşı Türkistan halkının desteğini alan İshak Han 10 Ağustos 1888'de kendi bölgesinde Emir ilan edildi.²⁹ İshak Han daha sonra Kabil için harekete geçti. İlk başta 7-8 bin askeri ile harekete geçen İshak Han birkaç bölgede yapılan mücadeleler neticesinde ordusundaki bozulmayı engelleyemedi ve bir süre bulunduğu bölgeden ileri gidemedi.³⁰ Bununla birlikte Afganistan'daki ihtilal hareketi giderek şiddetlendi.³¹ Fakat son aşamada Emir Abdurrahman Han Afganistan Türkistanı'nın isyankar valisi olan ve savaş alanından kaçan İshak Han'a ciddi bir yenilgi yaşatarak³² isyanı bastırdı. İsyân neticesinde ülkesinde gücünü arttıran Abdurrahman Han bir süreliğine içeride sükûnet ortamını sağlamayı başarmıştır.

Abdurrahman Han'ı bundan sonra ülke içinde rahatsız eden en önemli gelişmelerden birisi de Hazaraların isyanı olmuştur. Daha önce Hazaraların desteğini alan Emir Abdurrahman Han Afganistan'da stratejik bir noktada bulunan Hazaraların yarı bağımsız yapısına kayıtsız kalmamıştır. Hükümete bağlılık yerine kendi irsi beylerinin hakimiyetinde yaşamak isteyen Hazaralar karşısında Emir Abdurrahman Han harekete geçmiştir. Kısa bir süre sonra 1891 yılında ciddi bir Hazara ayaklanması meydana gelmiştir.³³ Bu noktada mezhepsel farklılıklar da ayaklanma sürecinde etkin bir şekilde kullanılmıştır. Şii mezhebinden olan Hazaralar bu yönleriyle bölgedeki diğer etnik gruplardan ayrılmaktaydılar.³⁴ Durumdan yararlanmak isteyen Emir Abdurrahman Han Sunni ulemanın Hazaraları dinin dışında bırakan fetvaları ile toplumdan destek alma yoluna gitmiştir.³⁵

Abdurrahman Han'ın isyanı toplumsal bir meseleye dönüştüren siyaseti sonucu Hazaraların isyanına Özbek, Tacik ve Kızılbaşlarda destek vermeye başlamıştır. İsyânın giderek büyümesi batı basınında büyük bir etki yaratmıştır. Bu noktada Macar Profesör Vambéry'nin Emir Abdurrahman hakkındaki ağır sözleri gazetelerde yer bulmaya başladı. Gılcay isyanında Abdurrahman Han'ı destekler nitelikte açıklamalar yapan Vambéry bu kez Emir'i zulüm yapmakla suçluyordu. Vambéry'e göre Emir'in zulmü isyanın yolunu açan ana etkendi. Ayrıca Hint ve İngiliz gazetelerinin Afganistan'ın başka bir yönetim tarzına izin vermediğine inanarak Emir Abdurrahman'ın despotik yönetimine ses çıkarmaması da büyük bir hata idi. Olaya Özbekler açısından bakan Vambéry Afganları yönetebilmek için güç kullanmanın haklı görülebileceğini ancak Emir'in aynı yöntemi Özbekler üzerinde de kullanmasının son derece yanlış olduğunu savunuyordu. Vambéry Emir Abdurrahman'ın uyguladığı sert politikalar nedeniyle Dost Muhammed'i aratmadığını ifade ettiği gibi, isyanın Afgan olmayan unsurlar

²⁸"İshak Khan's Revolt", *The New York Times*, 14 Eylül 1888, s. 4.

²⁹ Yazıcı, *a.g.e.*, s. 132-133.

³⁰ BOA, Y..A...HUS. 218/ 72

³¹ BOA, Y..PRK.PT.. 4/ 4

³²"Affairs in Afghanistan: Defeat Of İshak Khan", *Argus*, 8 Ekim 1888, s. 9.

³³ Yazıcı, *a.g.e.*, s. 146-148.

³⁴ Fahri Temizyürek- Erol Barın- Mete Yusuf Ustabulut, "Afganistan'ın Dil Politikası ve Afganistan'da Türkçe Eğitimi Tarihi", *Türkbilgi*, 32, 2016, s. 160.

³⁵ Oğuz Hamşioğlu, *Afgan Modernleşmesi ve Türkiye (1880-1933)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006, s. 81.

arasında daha fazla taraftar bulmaya başladığına dikkat çekmekteydi.³⁶ Osmanlı Devleti ise Emir Abdurrahman Han'ın iç siyasette karşılaştığı bu isyanı dış basından özellikle de İngiliz *Daily Telegraph* gazetesinden takip etmiştir. Tercüme edilen gazetenin 4 Ağustos 1892 tarihli sayısında Hazaraların ülke içindeki isyanının Afganları zor durumda bırakacağı belirtiliyordu. Hazaraların içinde Afgan yönetimine bağlı olanlar olduğu gibi, yönetimle husumeti olanlar da bulunmaktaydı. Ayrıca gazetenin iddiasına göre bu gibi isyanlar karşısında İngiliz yönetimi de yeterli reaksiyonu gösterememekteydi. Böyle olayları öngöremeyen İngiltere Afganların Bedeşan, Kafiristan ve Asya'daki tutumlarını da gerektiği kadar anlayamamıştı. Aynı gazetenin 17 Ağustos 1892 tarihli sayısında da Emir Abdurrahman Han'ın Hazaraları aç bırakıp onları pes etmeye zorlayacağı ifade ediliyordu.³⁷ Gerçekten de beklenen olmuş ve Emir Abdurrahman Han bu isyanı 1893 yılında sert bir şekilde bastırmıştır. Hazaraların önemli bir kısmı yakalanarak, köle olarak satılmak üzere hapsedilmiştir.³⁸

Hazaraların isyanının bastırılmasından sonra Emir Abdurrahman Han sınır meselelerine eğildi. Bu birazda İngilizlerin bölgedeki düzeni kendi lehinde tesis etme çabalarından biriydi. 1893 yılında İngiltere'nin bölgedeki valisi Sir Mortimor Durand Afgan Emir'i ile görüşmüş ve iki taraf arasında yapılan anlaşma ile "Durand Hattı" çizilmiştir.³⁹ Ancak çizilen sınırlar bazı Afgan kabilelerini memnun etmemiş ve bu süreçte Afgan kabileleri ile İngilizler arasında çeşitli çatışmalar meydana gelmiştir. Zira 50 seneden beri İngilizlerin hakimiyetinde yer alan Peşaver'de çeşitli aşiret ve Müslüman kabileleri İngilizleri oradan çıkarmak için 1894 yılının sonlarından itibaren mücadeleye girişmiştir. Bu kabileler tarafından çok sayıda İngiliz yakalanarak idam edilmiştir. İngiltere durum karşısında Emir Abdurrahman Han'dan yardım istemek zorunda kalmıştır. Emir İngilizlere kabilelerden bir kısmının kendi kontrolünde bir kısmının ise kontrolü dışında olduğunu ifade ederek olaya en ufak müdahalesinde kabilelerin kendisini İslam düşmanı ve kafir olarak nitelendireceğini söylemekteydi. Abdurrahman Han duruma örnek olarak 12 sene önce Hindistan'da Parlamento kararıyla Müslümanların aleyhine alınan bir kararı hatırlattı ve o dönem çıkan isyanlarda dahi söz konusu Müslümanlar olmasına rağmen tarafsız kaldığını İngilizlere ilettili. Afgan Emir'i bu söylemleriyle İngilizleri hükümsüz bırakmakla birlikte İngilizlere karşı kabilelere yardım etmekten de geri durmamıştır. Olayların çözümünü İngilizlere bırakan Emir Abdurrahman Han karşısında İngiltere, kendisine karşı isyanın büyümemesi için bölgede Ruslarla bile iyi geçinme çabası içine girmiştir.⁴⁰ İsyân nihayetinde bastırılrsa da İngilizler için bu kez Hindistan tehlikesi ortaya çıkmıştır.

Hindistan toprakları 1897 yılında karışmış ve Müslümanlar arasında İngilizlere karşı olumsuz bir tutum meydana gelmiştir. Bu isyanda ilginç olan nokta ise isyanı Osmanlı Devleti ile Emir Abdurrahman'ın birlikte ortaya çıkardığı iddiası olmuştur. *The New York Times* gazetesinde "Sultanın İntikamı" başlığıyla yayınlanan bir haberde Afganistan'daki Türk görevliler vasıtasıyla Hindistan'daki Müslümanların fanatizmini arttıracak kutsal savaş ve İngilizlere karşı cihad ile ilgili kitapçıkların kopyalarının Emir Abdurrahman Han'ın yardımıyla Hindistan'da dağıtıldığı

³⁶"An Expert on the Uzbeks: Vambery Explains Rising Against the Afghans", *The New York Times*, 26 Eylül 1892, s. 3.

³⁷ BOA, Y..PRK.TKM. 26/7

³⁸ Yazıcı, *a.g.e.*,s. 150.

³⁹ Süleyman Özmen, "Bir Afgan Aydını Olan Mahmud Tarzi Han'ın Türk-Afgan İlişkilerine Etkileri", *Route Educational and Social Science Journal*, Cilt 4 (7) Aralık 2017, s. 33-34.

⁴⁰ BOA, Y..PRK.AZN. 11/ 15

belirtiliyordu. Bunun akabinde Hindistan'ın Kuzeybatısı'ndaki üç ayrı noktada eş zamanlı saldırıların patlak vermesi ve Türk gazetelerinin Hindistan Müslümanlarının lehinde onları kışkırtıcı yayınlar yapmaları gazeteye göre isyanın İstanbul'dan başlatıldığını gösteriyordu. Haberde Osmanlı Sultanının böyle bir isyan başlatarak İngilizlerden intikam aldığı vurgulanmaktaydı.⁴¹

İngilizler açısından ağır kayıplara neden olan bu ayaklanmada İngiliz hükümeti de Osmanlıların parmağı olabileceğini düşünmekteydi. Hatta İngilizlerin İstanbul elçiliği II. Abdülhamid'in Afgan Emir'ine haberler gönderdiği şeklinde duyumlar aldığını bildiriyordu.⁴² Osmanlı Devleti bu tip haberlerin artması üzerine sessiz kalmadı ve İngiliz basınında fazlasıyla dillendirilen “*Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanlarını İngiltere'ye karşı isyan ettirmek için Afgan Emir'i Abdurrahman Han ile ittifaklık yaptı*” haberlerini yalanlayarak, Hindistan'da Müslüman halkın bir isyana kalkıştığını ancak Müslümanların çıkardıkları bu isyanda kendilerinin bir ilgisi olmadığını açıkladı. Osmanlı Devleti bu isyanı kışkırtan tarafın da padişah değil, İngiliz Başbakan Lord Salisbury olduğu açık bir şekilde belirtmekteydi.⁴³ Hindistan'daki bu isyan Osmanlı Devleti ile İngilizlerin arasının daha fazla açılmasına sebep olmuştur.

Emir Abdurrahman Han'ın son dönemlerinde Rusların da bölge üzerindeki faaliyetleri dikkat çekici boyutlara ulaşmıştır. Ruslar sürekli olarak İngilizlerin Avrupa'daki planlarına vakit bulmalarını engellemek için Afganistan ve çevresinde karışıklık çıkarıyor ve Orta Asya'da İngilizleri meşgul ediyorlardı.⁴⁴ Bununla birlikte Rus basınında bölgedeki Afgan hakimiyetini ortadan kaldırmak için İngilizlerle işbirliği fikirleri gündeme getirilmeye başlanmaktaydı. Bu doğrultuda *The Times* gazetesi Rus *Novoye Vremya* gazetesinde yayınlanan bir haberi okuyucuları ile paylaşıyordu. Haberde Rusların bakış açısıyla olaylar değerlendiriliyor ve Afgan Emir'inin güçlü ve iyi silahlanmış askeri kuvvetleri karşısında İngilizlerin Afganlar ile bir savaş içerisine girmekten çekindikleri belirtilerek Abdurrahman Han'ın kendini bağımsız bir egemen gibi gördüğü ifade ediliyordu. Yapılması gereken şey ise basitti. Rusya komşularıyla dostane ilişkiler içinde olmalı ve Kabil'de İngiliz meslektaşıyla uyum içinde çalışacak bir Rus temsilciliği kurulmalıydı. Ortak bir çalışma ile Afgan egemenliği ortadan kaldırılacak ve temel amaç Orta Asya ticaretinin geliştirilmesi olacaktı. Bu sayede iki devlet içinde Hindistan'ın işgali korkusu son bulacaktı.⁴⁵ Ancak İngiliz basınında Ruslara karşı ciddi bir güvensizlik olduğundan İngiltere'den habersiz olarak Rusya ile Afganistan'ın bir ittifaklık anlaşması yaptığına yönelik haberlerde giderek artış göstermekteydi. Bu şayiaların artması üzerine Osmanlı Devleti'de durumu araştırmaya karar veriyordu. Yapılan araştırma sonucu bu asılsız haberlerin Rus gazetesi *Novoye Vremya*'nın bir sayısında yer alan fıkradan kaynaklandığı tespit ediliyordu. Bu fıkrada Emir Abdurrahman Han kendi halkına hitaben bir emirname yazdırarak Rusya ile dostane ilişkiler içinde olduğunu, onlarla demiryolu konusunda işbirliği yaptığını halkına açıklıyordu. Yine Emir

⁴¹ “Revenge Of The Sultan: Rising In India Attributed To The Intrigue Of The Turk”, *The New York Times*, 15 Ağustos 1897, s. 5.

⁴² Azmi Özcan, “II. Abdülhamid Döneminde Afganistan ile İlişkiler ve İngiltere”, *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, Tarih ve Tabiat Vakfı Tatav Yayınları, İstanbul 2002. s. 100.

⁴³ BOA, Y..PRK.TKM. 39/75

⁴⁴ BOA, Y..PRK.BŞK. 18/ 8

⁴⁵“Russia and Afghanistan”, *The Times*, 2 Şubat 1899, s. 3.

İngiltere'ye meydan okurcasına hiçbir şekilde İngiltere'ye tabi olmadığını ve İngiltere'nin kendi işlerine karışamayacağını halkına duyuruyordu.⁴⁶

Afgan sınırında Rus varlığının hissettirilmesi ise bölgede Rusya'nın temel politikalarından biri olarak devam etmekteydi. Rus hükümeti bu doğrultuda Afganistan hududuna 1900 yılının başından itibaren sadece bir aylık sürede yaklaşık 50.000 civarında asker yığmıştı.⁴⁷ Gerçekten de İngiliz basını Rusya ile ilgili çekincelerinde haksız sayılmazdı. Zira Rusya bir yandan sınır üzerinde harekete geçerken diğer yandan da Emir Şir Ali Han ve Abdurrahman Han dönemlerinde iyi niyet altında Afganistan içlerine doğru sessizce ilerlemenin yolunu bulmuştu. Buna uygun olarak St.Petersburg'dan Herat'a kadar uzanan bir askeri yol yapılmış ve her 50 km'de bir, güvenlik için Rus kuvvetleri yerleştirilmişti. Rusya Kuzeydoğu İran'da da bir demiryolu projesini hayata geçirmiş ve o yolu'da Herat'a bağlamanın planlarını yapıyordu. İngiliz yönetici Lord Roberts bu şartlar altında Rusya'nın Hindikuş'u geçip Afganistan'a sahip olması durumunda Rusların Hindistan'a yönelik bir saldırısının an meselesi olacağını düşünmekteydi.⁴⁸

3-Osmanlı Devleti'nde ve Batı Basınında Emir Abdurrahman Han Algısı

Emir Abdurrahman Han 1880 yılında Kuzey Afganistan'da Kabil'de tahta oturduğu andan itibaren faaliyet ve hareketleri ile başta İngiliz basını olmak üzere batı basınında tartışılan bir karakter olmuştur. Osmanlı Devleti'de özellikle kendi siyasi stratejisi nedeni ile Hindistan ve çevresindeki Müslümanlarla etkileşim halinde olduğundan Abdurrahman Han'ın faaliyetleri hakkında bilgi sahibi olmaya çalışmıştır.

Osmanlı Devleti Afganistan ile daha çok Şir Ali Han döneminde yakın ilişkiler kurmuştur. Zira bu dönemde İslam düşmanı olarak görülen Rusya'ya karşı İngiltere'nin desteğiyle ittifaklık görüşmeleri yapılması için ulemadan Ahmet Hulusi Efendi başkanlığında bir heyetin Afganistan'a gönderilmesine karar verilmiş ve nihayetinde 1877 yılında heyet Bombay üzerinden önce Peşaver'e sonra da Kabil'e ulaşmıştır. Şir Ali Han yapılan görüşmelerde Osmanlı Devleti'ne sadakatini bildirmiş ancak bölgedeki güç dengesini de hesaba katarak ittifaklık teklifine olumsuz yanıt vermişti.⁴⁹ Bununla birlikte Osmanlı Devleti ile Şir Ali Han arasındaki ilişkiler karşılıklı iyi niyet ile devam etmiştir. Hatta Osmanlı padişahı II. Abdülhamid, Şir Ali Han'ın hükümdarlığının son dönemlerinde iki taraf arasındaki olumlu havanın ve ittifaklığın devam etmesi için Şir Ali Han'a bir name-i hümayun göndermişti.⁵⁰ Bu sayede Afganistan ile Osmanlı Devleti arasındaki güçlü iletişimin devam etmesi sağlanmıştı.

Şir Ali Han döneminde oluşan bu olumlu havaya rağmen Osmanlı Devleti ile Afgan Emir'i Abdurrahman Han arasındaki ilişkiler özellikle Osmanlı İngiliz ilişkilerindeki bozulma ve değişme nedeniyle daha durağan bir seyir izlemiştir. Osmanlı Devleti bu süreçte daha ziyade bölgedeki olayları Bombay Şehbenderliği ve bölgedeki görevlileri vasıtasıyla takip etmeye çalışmış ve buradan gönderilen haberler neticesinde bölgeye yönelik çıkarım ve değerlendirmelerde bulunmuştur. Buradan gönderilen bazı yazışmalarda Abdurrahman Han'dan

⁴⁶ BOA, Y..A...HUS. 393/109

⁴⁷ BOA, Y..A...HUS. 403/50

⁴⁸ "Russia and Afghanistan", *Freeman's Journal*, 26 Ekim 1901, s. 26.

⁴⁹ Özcan, *a.g.m.*, s. 88-93.

⁵⁰ BOA, Y..PRK.NMH. 1/72

halkına zulüm yapan bir hükümdar olarak bahsedildiği gibi,⁵¹ Abdurrahman Han'ın aynı zamanda Afgan halkı arasında zalim biri olarak bilindiği de vurgulanmıştır.⁵² Daha önce Şir Ali Han'a name-i hümayun gönderilirken, İngiliz gazetelerinin Osmanlı padişahının Afgan Emir'i Abdurrahman Han'a name-i hümayun ve hediyeler gönderdiği yönündeki iddiaları ise kesin bir dille yalanlanmıştır.⁵³ Yine Afganistan Emir'i Abdurrahman Han'ın Afgan tüccar ve hacılarının işlemlerini halletmesi için İstanbul'da bir memur bulundurma talebine Osmanlı Devleti tarafından cevap verileceği söylendiği halde uzun bir süre cevap verilmemiştir.⁵⁴

Yazışmalardan kötü bir izlenim çıksa bile o dönemin koşulları göz önüne alındığında Osmanlı Devleti'nin başta İngiltere olmak üzere diğer Avrupa devletleri ile olan politik ilişkilerinin bir sonucu olarak Abdurrahman Han ile böyle sınırlı bir ilişki kurması muhtemel gözükmektedir. Bununla birlikte Emir Abdurrahman Han'ın Osmanlı Devleti tarafından en ince ayrıntıları ile gözlemlendiğini ve ilişkilerin geliştirilmesi için özellikle 1895 yılından sonra daha fazla gayret gösterildiğini söylemek de yanlış olmayacaktır. Bu durumu Osmanlı Devleti görevlisi Mustafa Bey'in yazışmalarında görmek mümkündür. Mustafa Bey'e göre İngiltere, Rusya ve Felemenklerin himayesinde birçok devlet bulunsa da diğerlerinden kuvvetçe üstün olan Afganistan Emir'i Abdurrahman Han'ın İslam açısından ittifak dairesine alınması elzemdi. Zira Abdurrahman Han İngiltere'den asker, silah ve mühimmat desteği almış ve fabrikalar inşa etmişti. Sekiz milyon nüfusu itaat altına almıştı. 150 bin civarında kabiliyetli asker meydana getirmişti. Eğer böyle devam ederse birkaç sene içinde 300 bin civarında bir askeri güce sahip olabilirdi. İngiltere hükümeti de Rusya'ya karşı Abdurrahman Han'a aylık 54 bin lira kadar maddi yardımda bulunmaktaydı. Abdurrahman Han bu yardımlara sürekli ihtiyaç duymamak için önemli ıslahatlar yapmaktaydı. Emir Abdurrahman bölge ve Hindistan için önemli bir konuma gelmişti. Tüm bu gelişmeler ışığında İngiltere'de "*Hindistan'ı Abdurrahman Han'dan başkası alamaz*" sözü söylenmeye başlanmıştı. Rusya'da ise "*Abdurrahman Han'ı alamadıkça Hindistan'dan ümidi kat' etmek lazımdır*" görüşü hakimdi.

Mustafa Bey bu noktada bir özeleştiri de yapmaktaydı. Zira Şir Ali Han döneminde Osmanlı Devleti ile Afganistan arasında kurulan iyi ilişkiler Abdurrahman Han dönemine yansımamıştı. Bu nedenle Abdurrahman Han ile ilişkiler geliştirilmeliydi. Bunun için bir adım olarak Üsküdar'da bulunan Afgan Şeyhi Mustafa Resul Efendi'nin desteği ile bir mektup yazdırılmıştı. Bu mektubun Afgan Emir'ine gönderilmesi ile ilişkilerde bir mesafe alınabileceği düşünülmekteydi.⁵⁵

Abdurrahman Han ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler Şir Ali Han dönemine göre daha zayıf kalsa da iki devlet arasındaki olumlu etkileşim devam etmiştir. Bu noktada Afgan Emir'i'nin Osmanlı Devleti'nde askeri alanda yapılan düzenlemelerden esinlenerek bir ilanname yayınlaması ve bu ilannamenin Bombay ve çevresinde Müslümanlar ve gayri müslimler arasında büyük bir etki yaratması⁵⁶ bu etkileşime güzel bir örnek oluşturmaktadır.

⁵¹ BOA, Y..A...HUS. 202/ 5

⁵² BOA, Y..A...HUS. 218/ 72

⁵³ BOA, Y..PRK.BŞK. 54/ 1

⁵⁴ BOA, Y..PRK.AZN. 20/ 2

⁵⁵ BOA, Y..PRK.AZN. 10/53

⁵⁶ BOA, Y..A...HUS. 202/ 76

Osmanlı Devleti'nde Abdurrahman Han'ı yakından takip etmiş, hatta Emir'in Londra'da kendi otobiyografisini yayınlaması ve devamında Londra'ya memurlar göndermesini merak ederek olayı araştırmaya karar vermiştir. Yapılan araştırma sonucu ise Abdurrahman Han'ın kitap bahanesiyle bazı memurlarını Londra'ya gönderdiği ama asıl amacının ise iki türlü olduğu belirlenmiştir. Birincisine göre Emir'e İngiliz hükümeti tarafından kendisine verilen paranın çoğaltılacağı sözü verilmiş ve bu doğrultuda durumu konuşmak için memurlar İngilizler ile iletişime geçmiştir. İkinci meselenin ise Asya ile ilgili olup, Osmanlı Devletini de yakından ilgilendirdiği anlaşılmıştır. Osmanlı Devleti'ne göre daha önce Rusya'nın İran'ı Osmanlıdan, İngiltere'nin de Afganistan'ı İran'dan soğutma politikası İngiltere ve Rusya tarafından başarı ile yürütülmüştür. Bu politikaların sonucu olarak İngilizler Afgan Emir'i Abdurrahman Han'a Rusya'nın İran'a Herat ve çevresini vadettiğini, İran Şahının da İngiltere'den bu konuda müsaade almaya geldiğini söylemiştir. Ayrıca İngilizler Emir'e Rusya'nın Osmanlı Devleti ile de görüşüğünü, Herat'ın İran'a verilmesi konusunda Osmanlı Devleti ile Rusya'nın hemfikir olduklarını, İslam halifesinin yani Osmanlı padişahının aslında diğer Müslüman devletlerin parçalanmasını istediğini iletmiştir. Bu gerçek dışı söylemlerden sonra Emir Abdurrahman Han'da duruma çok üzülerek telaşa kapılmış ve kitap bahanesiyle meselenin aslının araştırılması için hem Londra'ya hem de Petersburg'a görevli adamlarını göndermiştir.⁵⁷ Osmanlı Devleti otobiyografi olayının perde arkasını merak ettiği gibi, yayınlanan otobiyografi ile de ilgilenmiştir. Yıldız sarayı teşrifat-ı umumiye dairesi tarafından kaleme alınan bir yazıda Afgan Emir'in İngiltere'de otobiyografisinin yayınlandığı ve İngilizlerce eserin dikkate değer bulunduğu belirtilmiştir. Padişahta bu eserin tercüme edilmesine sıcak bakmakla birlikte neden İngilizce olarak yazıldığını da merak etmiştir. Bununla birlikte yazıdan Abdurrahman Han'ın otobiyografisini padişaha takdim etmek istediği de anlaşılmaktadır.⁵⁸ Bu noktada Osmanlı Devleti ile Afgan Emir'i Abdurrahman Han arasındaki ilişkilerin Emir'in son dönemlerinde olumlu yönde geliştiği söylenebilir.

Emir Abdurrahman Han ülke içindeki ve Hindistan'daki faaliyetleri nedeniyle başta İngiliz basını olmak üzere diğer batı basınında da kendine yer bulan bir hükümdar olmuştur. İlk tahta çıktığı dönemlerde nasıl bir yönetim göstereceği merak edilen ve Rus etkisinden kurtulup kurtulamayacağı tartışılan Emir Abdurrahman Han özellikle ülke içindeki uyguladığı politikalar nedeniyle İngiliz ve batı basınında daha güçlü bir karakter olarak anlatılmaya başlanmıştır. Bu bakımdan Afgan Emir'i hem konumu hem de kişiliği ile dikkat çekici bir hükümdardı. Hive, Buhara ve Hokand hepsi Rus egemenliğine düşmüşken, Afganistan bölgede bağımsız kalmayı başarmış Orta Asya'nın büyük hanlıklarının sonuncusu olarak dikkat çekiyordu. Afganistan ticaret açısından gelişmiş bir bölge olmasına rağmen dinlerine ve ulusal özgürlüklerine bağlı fanatik kabilelerin yaşadığı bir toprak parçasıydı. Emir ise tüm Afganistan toprakları üzerinde kendi güçlü yasaları ile ülkeyi yönetiyordu. Kendi toprakları İngiliz ve Rus İmparatorluğu'nun kaskacında olan Emir, savaş ve barış sanatlarında Avrupa'yı kopya etmeyen bir hükümdardı ve bu doğrultuda zaman zaman vatanseverlik ve dini duyguları ön plana çıkarabiliyordu. Dağıttığı bildirimlerde Afganlara inançlarını ve milletini kuşatan tehlikelere karşı uyarı veren Abdurrahman Han kafirlere karşı birleşme çağrısı yapıyor ve Rusya ile İngiltere'nin İslam'ın mirasını

⁵⁷ BOA, Y..PRK.EŞA. 37/ 36

⁵⁸ BOA, Y..PRK.TŞF. 6/26

böldüğünü düşünüyordu⁵⁹. Ayrıca daha tahta çıkmadan yaşamış olduğu 11 yıllık sürgün hayatı Emir'in çelik gibi bir iradeye sahip olmasını sağladığı gibi Emir'e doğuya özgü hükümdarların eksik olduğu olaylara geniş bir bakış açısıyla bakma yeteneğini de kazandırmıştı.⁶⁰

The Times gazetesine göre de Emir Abdurrahman Han Afganistan tarihinin önemli krallarından birisiydi ve kendisi Modern Afganistan'ın oluşmasında ve bu devletin güçlü bir monarşiye dönüşmesinde büyük katkı sağlamıştı. Onun uyguladığı demir politikası da oldukça başarılı olmuştu. Bu politika Emir Abdurrahman'ın Afganistan'ın sert ve birbiri ile uyuşmayan kabilelerini hakimiyeti altına almasında önemli bir rol oynamıştı. Kabileleri iyi bir yönetim biçimi ile yönetmeyi başaran Emir, bazen huzursuz da olsa devletin çıkarlarının İngiliz ittifakına bağlı olduğunu fark etmiş ve itiraz etmeden sonuna kadar bu ittifaka bağlı kalmıştı.⁶¹ Bu ittifaka bağlılığını göstermesi bakımından Emir'in son dönemlerinde basında İngiliz birliklerine yardım amacıyla Güney Afrika'ya 50.000 asker göndermeye istekli olduğunu belirten haberler bile yayınlanmaya başlanmıştı.⁶²

Basında Emir'in özel hayatına dair farklı bilgilerde zaman zaman yer buluyordu. Örneğin *The Telegraph* gazetesi bir sayısında Abdurrahman Han'ın iyi bir asker olmasının yanında planlı yapısına da vurgu yaparak Emir'in haftalık olağan yaşantısı hakkında bilgi vermekteydi. Abdurrahman Han bu doğrultuda olağanüstü bir durum olmadığı sürece pazartesi günlerini Herat ve Kandahar ile ilgili meselelerle geçiriyor, perşembe günlerini ise Kabil, Peşaver ve Hindistan'a ayırıyordu. Salı günleri askeri resepsiyonlara katılıyor ve askerleri ile vakit geçirip onlarla yemek yiyiyordu. Yine aynı gün eğer özel bir resepsiyon varsa oraya katılıyordu. Pazar günlerini özel işlerine ayıran Emir çarşamba ve cumartesi günlerini ise divan ve mahkeme işlerine ayırıyor, adalet dağıtıcısı olarak yargılamalara katılıyordu. Bu noktada gazeteye göre yargılamalar sonucunda karşıdaki suçlu asılıyor veya boğazı kesiliyor, ya da bu kişi suçsuz bulunup asılmaktan kurtuluyordu. Hırsızlık faaliyetlerini de sevmeyen Emir böyle işlere karışanların ise elini kestiriyordu.⁶³ Emir'in hayatına dair basında yer bulan önemli haberlerden birisi de Emir'in kendi hayatını anlatan otobiyografisini Londra'da yayınlaması olmuştu. Emir'in yayınladığı otobiyografisi hakkında değerlendirmeler kısa süre içerisinde gazete ve dergilerde kendisine yer buluyordu. Bu doğrultuda İngiliz yayın organı *The Spectator*, konu ile ilgili uzun bir haber yayınlamaktaydı. Haberde otobiyografilerin özellikle de kralların otobiyografilerinin okuyucu tarafından çok fazla ilgi gördüğü belirtiliyor ancak Abdurrahman Han'ın otobiyografisinin içeriği bakımından okuyucunun isteklerini karşılayamadığı vurgulanıyordu. Abdurrahman Han'ın kendi içsel düşüncelerine otobiyografisinde fazla yer vermemesi bu duruma örnek olarak gösterilmekteydi. Emir'in İngiltere ve Rusya hakkında benzetmeler kullanarak bu devletlerin Afganistan'ı ilk fırsatta parçalamak istemeleri yönündeki söylemlerinin en açık ifadeler olduğunu ifade eden *The Spectator*, aynı zamanda Emir'in çok güçlü bir karakter olduğunu ve Hindistan'da da Müslüman bir prens olarak Rusya ile İngiltere arasında önemli bir pozisyonda bulunduğunu belirtiyordu.⁶⁴

⁵⁹"The Afgham Amir", *Qakleigh Leader*, 26 Aralık 1891, s. 2.

⁶⁰"Oriental Monarchs", *Ballarat Star*, 13 Şubat 1902, s. 4.

⁶¹"The Death Of Abdurrahman Khan, The Ameer", *The Times*, 8 Ekim 1901, s. 7.

⁶²"Support From The Ameer", *The Brisbane Courier*, 8 Mart 1900, s. 5.

⁶³"The Ameer Abdurrahman", *The Telegraph*, 16 Temmuz 1887, s. 9.

⁶⁴"Abdurrahman Khan On Himself", *The Spectator*, Vol.85, 29 Eylül 1900, s. 401.

Emir Abdurrahman Han giriştiği siyasi faaliyetler ve Afganistan içinde kabilelere karşı uyguladığı politikalar nedeniyle kendisine bir hayli düşman da edildiğinden İngiliz basınında ve diğer batı basınında zaman zaman Emir Abdurrahman Han'ın öldüğüne veya suikast girişimine uğradığına dair haberlerde yer bulmaktaydı. Ancak bunların birçoğunun gerçeği yansıtmadığı görülüyordu. Bu doğrultuda *No Vosti* isimli Rus gazetesine dayandırılan bir haberde 1885 yılında Emir Abdurrahman Han'ın ailesinin bazı üyeleri tarafından acımasızca öldürüldüğü ancak haberin doğruluğunun henüz teyit edilmediği belirtiliyordu.⁶⁵ Bir diğer haberde 1890 yılında Afganistan'da büyük bir isyanın patlak verdiği, Emir Abdurrahman'ın maiyetinin bir kısmı ile birlikte öldürüldüğü ve onun destekçilerinin birçoğunun Buhara ve İran'a kaçtığı ifade ediliyordu. Gazete 1888 yılındaki başarısız isyan girişimden sonra Semerkant'ta Rus korumasında olan İshak Han'ın tahtta hak ispat ettiğini ve kısa süre sonra sınırdan Afganistan'a bir saldırı yapmaya hazırlandığını da belirtiyordu.⁶⁶ 1894 yılında Emir'in hastalığının nüksetmesi üzerine de basında benzer söylemler kendisine yer buluyor ve Emir'in ölümü halinde kuzeni İshak Han'ın Rusya'nın desteğini alarak Afganistan tahtında hak iddia edeceği vurgulanıyordu.⁶⁷

1894 yılında Emir Abdurrahman Han'ın hastalığına dair daha geniş açıklama ve değerlendirme içeren haberleri görmekte mümkündür. *The Spectator* buna yönelik haberinde Emir'in henüz ölüp ölmediğinin belli olmadığını ancak gut hastalığı nedeniyle çok hasta olduğunu okuyucuları ile paylaşıyordu. Haberde Emir Abdurrahman Han otokrat bir yönetici olarak görülüyor ve bir otokrat için iktidarını birine devretmenin en zor şeylerden biri olduğu vurgulanıyordu. Emir Abdurrahman'ın hayatında hiçbir zaman tam olarak güvenebileceği biri olmadığına dikkat çekilerek oğlu Habibullah Han'ın da asker karakterine rağmen hükümdarlık konusunda yetkin olmadığı belirtiliyordu. Habibullah Han'ın Afgan kabileleri tarafından benimsenip benimsenmeyeceğinin belli olmadığını ifade edildiği yazıda Abdurrahman Han'ın saltanatının sona ermesi durumunda ise İngiltere'nin Hindistan hükümetinin ciddi bir sorunla karşı karşıya kalabileceği söylenmekteydi.⁶⁸

Emir Abdurrahman Han'ın son dönemlerinin gerçekten sağlığı yönünden sıkıntılı geçtiğini söylemek mümkündür. 1899 yılına gelindiğinde Kabil'de bir Afgan tarafından suikast girişimine uğrayan Emir, tabancanın mermisinin hedeften sapması sonucu kurtulmuş ve mermi yanında oturan bir Afgan generalinin oturduğu yere isabet etmişti. Saldırgan ise kaçtığı Rusya topraklarında yakalanmıştı.⁶⁹ Kendisine yönelik suikast girişimlerinden kurtulan Emir Abdurrahman Han uzun zamandır mücadele ettiği gut hastalığından ise kurtulamamıştır. Ömrünün son dönemlerinde iyice artan hastalığı sebebi ile yürüyemez hale gelen ve işlerinin bir kısmını oğlu Serdar Habibullah Han'a devreden Emir Abdurrahman Han 1901 yılının ekim ayında hayata gözlerini yummuştur.⁷⁰

⁶⁵“Rumored Murder Of The Ameer Abdurrahman: Report Not Confirmed”, *Geelong Advertiser*, 8 Haziran 1885, s. 2. Ayrıca bkz. “ Later Telegrams: Murder Of Abdurrahman, Ameer Of Afghanistan”, *Daily Telegraph* , 8 Haziran 1885, s. 2.

⁶⁶“Disorder in Afghanistan: The Ameer Reported Killed”, *Evening News*, 19 Mart 1890, s. 4.

⁶⁷“ The Ameer Of Afghanistan”, *National Advocate*, 23 Ekim 1894, s. 2.

⁶⁸“ The News From Afghanistan”, *The Spectator* , Vol.73, 20 Ekim 1894, s. 515-516.

⁶⁹ “ The Ameer Of Afghanistan”, *Crookwell Gazette* , 21 Nisan 1899, s. 4.

⁷⁰ Yazıcı, *a.g.e.*, s. 164.

Sonuç

Tarih boyunca birçok medeniyet için önemli bir yerleşim yeri olan Afganistan özellikle 19. yüzyılla birlikte İngiltere ve Rusya'nın çatışma alanlarından biri haline gelmiştir. Bu noktada Afgan kralları buldukları topraklarda İngiliz ve Rusların desteklerini aldıkları gibi onların baskısı altında halklarını yönetmekten de kurtulamamışlardır. Bu baskı bazen ülke içinde işgallere dönüşmüştür. 1878 yılında İngiliz-Afgan savaşı ve sonrasında Şir Ali Han'ın tahtı bırakmak zorunda kalması ile İngilizlerin desteğini alan Emir Abdurrahman Han Afgan tahtına oturmuştur. Emir Abdurrahman Han tahta çıktığı andan itibaren ülkesi için İngiltere ve Rusya'yı tehdit olarak görmesine rağmen her iki devletten de destek almayı sürdürmüştür. Fakat o aldığı destekler ile ülkesini güçlendirmek ve Modern Afganistan'ı kurarak tamamen bağımsız bir ülke meydana getirmeyi amaç edinmiştir. Bu yolda ülke içinde birliği sağlamak için sert politikalarını kararlılıkla sürdürmüştür. Yine İngiltere ve Rusya ile ilişkilerini belirli bir dengede tutmaya çalışmıştır. Halifelik makamı sayesinde Hindistan ve çevresindeki Müslümanların üzerinde belirgin bir saygınlık kazanan Osmanlı padişahı da bölgedeki gelişmeleri, değişen güç dengelerini yakından takip etmiştir. İngiltere ve Rusya'nın kısıcında modern bir Afganistan meydana getirmek isteyen Emir Abdurrahman Han'ın siyasi faaliyet ve politikaları bu bakımdan Osmanlı devlet yönetimi ve batı basını tarafından dikkatle takip edilmiştir.

Batı basını ve özellikle İngiliz basınının Emir Abdurrahman Han'ın ilk tahta geçiş sürecinde ciddi anlamda endişeleri olduğu ve Abdurrahman Han'ın Rus etkisinden kurtulup kurtulamayacağını uzun uzun tartışmaya açtıkları görülmektedir. Bu anlamda Abdurrahman Han'a yapılan maddi yardımların boşa gidebileceği korkusu hakimdir. Afgan sınırındaki Rus ilerlemesi karşısında ve ülkedeki kabileleri hakimiyet altına almada dirayetli bir hükümdar profili çizen Abdurrahman Han, batı basınında sonradan güçlü bir karakter ve kudretli bir hükümdar olarak anlatılmaya başlanacaktır. Özellikle ülke içindeki ayaklanma ve isyanları bastırma sürecinde uyguladığı sert yöntemler zaman zaman Arminius Vambery başta olmak üzere önemli bölge uzmanlarının tepkisini çekse de kendisi başarılı bir otokrat yönetici olarak anılmayı sürdürmüştür. Çelik gibi bir iradeye sahip olduğu vurgulanan Abdurrahman Han'ın özel hayatına dair detaylar ve Londra'da bastırıldığı otobiyografisi de basının fazlasıyla ilgisini çekmiş ve kendisi basında adından sıkça bahsedilen bir hükümdar olmuştur.

Osmanlı devlet yönetiminin Emir Abdurrahman Han'a bakışı da bölge siyaseti ile yakından ilgili olduğundan değişkenlik göstermektedir. Osmanlı Devleti Afgan Emir'i ile ilgili gelişmeleri genellikle Bombay şehbenderliği ve batı basınından takip etmiştir. Abdurrahman Han ülke içinde isyanları bastırmada uyguladığı yöntemler nedeniyle Osmanlı devlet görevlileri tarafından yazışmalarda zaman zaman halkına zulmeden bir hükümdar olarak anlatılmış ve kendisi ile Şir Ali Han dönemine göre daha kısıtlı ilişkiler kurulmuştur. Elbette Osmanlı Devleti'nin Abdurrahman Han'a karşı mesafeli durmasında temel etken İngiltere ile olan ilişkilerin bir sonucudur. İngilizler Hindistan'daki Müslümanlar nedeni ile basın yoluyla Abdurrahman Han ve Osmanlı padişahı II. Abdülhamid'in işbirliği yaparak Hindistan'daki Müslümanları ayaklandırmaya çalışacakları yönünde sürekli olarak haberler çıkarmışlardır. Bu propaganda karşısında Osmanlı Devleti ittifaklık haberlerini yalanlama yoluna gitmiştir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti Emir Abdurrahman Han'ı Orta Asya'daki en güçlü hükümdarlardan biri olarak gördüğünden bölgedeki İslam birliği için özellikle 1895 yılından itibaren Emir ile yakınlaşma yolunda girişimlerde bulunmuştur. Yine Osmanlı Devleti 1901

ylında Emir Abdurrahman ölene kadar kendisinin faaliyetlerini yakından takip etmeye devam etmiştir.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (BOA.HR. SYS.) 5/4
Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Esas Evrak Kamil Paşa Evrakı (BOA Y..EE..KP..) 1/ 96
Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı (BOA, Y..PRK.AZN.) 10/ 53
Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı (BOA, Y..PRK.AZN.) 11/ 15
Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı (BOA, Y..PRK.AZN.) 20/ 2
Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (BOA, Y..PRK.EŞA.) 37/ 36
Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (BOA Y..PRK.HR..) 8/ 16
Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (BOA Y..PRK.HR..) 8/ 29
Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti (BOA, Y..PRK.BŞK.) 18/ 8
Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti (BOA, Y..PRK.BŞK.) 54/1
Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Name-i Hümayun Evrakı (BOA, Y..PRK.NMH.) 1/72
Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Posta ve Telgraf Nezareti Maruzatı (BOA, Y..PRK.PT..) 4/ 4
Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (BOA, Y..PRK.TKM.) 26/7
Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (BOA, Y..PRK.TKM.) 39/75
Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Teşrifat-ı Umumiye Dairesi (BOA, Y..PRK.TŞF.) 6/26
Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (BOA, Y..A...HUS.) 202/ 5
Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (BOA, Y..A...HUS.) 202/ 76
Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (BOA, Y..A...HUS.) 218/ 72
Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (BOA, Y..A...HUS.) 393/ 109
Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (BOA, Y..A...HUS.) 403/50

II. Süreli Yayınlar

- "Abdurrahman Khan", *The Times*, 30 Ağustos 1880, s. 10.
- "Abdurrahman Khan On Himself", *The Spectator*, Vol. 85, 29 Eylül 1900, s. 401.
- "Affairs in Afghanistan: Defeat Of İshak Khan", *Argus*, 8 Ekim 1888, s. 9.
- "Afghanistan", *The Times*, 7 Ağustos 1880, s. 6.
- "Afghanistan", *The Times*, 13 Ağustos 1887, s. 5.
- "Ameer Of Afghanistan İll: Reported That He İs Not Expected To Live Very Long", *The New York Times*, 9 Ocak 1899, s. 7.
- "An Expert on the Uzbeks: Vambery Explains Rising Against the Afghans", *The New York Times*, 26 Eylül 1892, s. 3.
- "Ayoob Khan's Surrender", *Geelong Advertiser*, 30 Aralık 1897, s. 4.
- "Britain's Last Ally", *The Capricornian*, 11 Aralık 1886, s. 15.
- "Disorder in Afghanistan: The Ameer Reported Killed", *Evening News*, 19 Mart 1890, s. 4.
- "Fighting in the Orient: Partisans of Ayoob Khan Raise Their Chief's Colors", *The New York Times*, 4 Temmuz 1886, s. 8.
- "İshak Khan's Revolt", *The New York Times*, 14 Eylül 1888, s. 4.
- "Later Telegrams: Murder Of Abdurrahman, Ameer Of Afghanistan", *Daily Telegraph*, 8 Haziran 1885, s. 2.
- "Oriental Monarchs", *Ballarat Star*, 13 Şubat 1902, s. 4.
- "Revenge Of The Sultan: Rising İn İndia Attributed To The İntrigue Of The Turk", *The New York Times*, 15 Ağustos 1897, s. 5.
- "Rumored Murder Of The Ameer Abdurrahman: Report Not Confirmed", *Geelong Advertiser*, 8 Haziran 1885, s. 2.
- "Russia and Afghanistan", *The Times*, 28 Şubat 1885, s. 7.
- "Russia and Afghanistan", *The Times*, 2 Şubat 1899, s. 3.
- "Russia and Afghanistan", *Freeman's Journal*, 26 Ekim 1901, s. 26.
- "Support From The Ameer", *The Brisbane Courier*, 8 Mart 1900, s. 5.
- "The Afgham Amir", *Qakleigh Leader*, 26 Aralık 1891, s. 2.
- "The Ameer Abdurrahman", *The Telegraph*, 16 Temmuz 1887, s. 9.
- "The Ameer Abdurrahman's Visit To The Russian", *The Times*, 26 Mayıs 1885, s. 3.
- "The Ameer Of Afghanistan", *National Advocate*, 23 Ekim 1894, s. 2.
- "The Ameer Of Afghanistan", *Crookwell Gazette*, 21 Nisan 1899, s. 4.
- "The Death Of Abdurrahman Khan, The Ameer", *The Times*, 8 Ekim 1901, s. 7.
- "The New Ameer Unpopular: Reports Of Plots Against His Life Quetta Not To Be Abandoned", *The New York Times*, 28 Haziran 1881, s.1.
- "The News From Afghanistan", *The Spectator*, Vol.73, 20 Ekim 1894, s. 515-516.
- "The Settlement of Afghanistan", *The Times*, 5 Temmuz 1880, s. 4.
- "Topics of The Day.: Abdurrahman Han", *The Spectator*, Vol.53, 24 Temmuz 1880, s. 932.

“Untitled İtem (Telegrams Continue to Arrive From India Stating that Abdurrahman Khan...)”, Vol.60, *The Spectator*, 9 Nisan 1887, s. 483.

III. Araştırma ve İncelemeler

Çelikkilek, Abdul Metin. *Afganistan'da Modernleşme Çabaları (1834-1919)*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik 2016.

Hamşioğlu, Oğuz. *Afgan Modernleşmesi ve Türkiye (1880-1933)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.

Kundakçı, Sibel Kavaklı – Hamşioğlu, Oğuz. “Demir Emir Abdurrahman Dönemi ve Modern Afgan Devleti'nin Doğuşu (1880-1901)”, *Alınleri Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*, Cilt 2, Sayı 3, 2018.

Özcan, Azmi. “II. Abdülhamid Döneminde Afganistan ile İlişkiler ve İngiltere”, *Afganistan Üzerine Araştırmalar*, Tarih ve Tabiat Vakfı Tatav Yayınları, İstanbul 2002.

Özmen, Süleyman. “Bir Afgan Aydını Olan Mahmud Tarzi Han'ın Türk-Afgan İlişkilerine Etkileri”, *Route Educational and Social Science Journal*, Cilt 4 (7) Aralık 2017.

Temizyürek, Fahri – Barın, Erol - Ustabulut, Mete Yusuf. “Afganistan'ın Dil Politikası ve Afganistan'da Türkçe Eğitimi Tarihi”, *Türkbilig*, 32, 2016.

Yazıcı, Orhan. *Modern Afganistan'ın Kuruluşu 1834-1922*, Malatya 2011.

-----, Orhan. “Gılcayların Menşei”, *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt:IV, Sayı: 1, Elazığ 2006.

-----, Orhan. “Afganistan'daki Otorite Boşluğunun Tarihi Temelleri ve Bölge Güvenliği Üzerindeki Etkileri”, *History Studies*, Cilt 2/1, 2010.

-----, Orhan. “Emir Abdurrahman Han'ın Afganistan'da Merkezi Otoriteyi Tesis Etme Çabaları”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt: VII, Sayı:1, Elazığ 2010.

-----, Orhan. “Hazaraların Menşei ile ilgili Yeni Bir Görüş” *Türklük Bilimi Araştırmaları*, Cilt 16, 2011.

MENTAL FİİL KAVRAMI VE ŞEYYÂD HAMZA'NIN YÛSUF U ZELİHÂ MESNEVİSİNDE MENTAL FİİLLER

Ayşe YEGİN*

Öz

Fiil, öznenin yaptığı ya da konusu olduğu iş, oluş, kılış, devinim, yargı vb.yi belirten, anlatan sözcük olarak tanımlanmaktadır. Mental sözcüğü, İngilizce bir terim olup zihin ve zihinle alakalı olan demektir. Mental kelimesi anlam olarak zihinsel, ruhsal, algısal gibi sözcüklerle karşılanmaktadır. Mental fiil kavramı zihin fiilleri, algılama fiilleri olarak adlandırılabilir. Fiiller genel olarak hareket ve durum fiilleri olarak gruplandırılır. Mental fiiller ise fiziki bir hareketi değil zihinsel bir hareket bildiren fiillerden ibarettir.

Duygular, algılar, düşüncelerle ilgili fiiller mental fiilleri kapsar.

Klasik Türk Edebiyatında pek çok Yüsuf u Züleyha mesnevisi yazılmıştır. Şeyyâd Hamza'nın eseri Anadolu sahası Türk edebiyatının, bir başka deyişle Divan Edebiyatının bilinen ilk 'Yusuf u Züleyha'sı olması bakımından önemlidir. Mental Fiiller bağlamında Şeyyâd Hamza'nın Yüsuf u Zelihâ Mesnevisinin incelenmesi bize 13-14. Yüzyıllarda Türk kültür ve duygu, düşüncesine dair fikir vereceği düşünülmektedir.

Bu çalışmada mental fiiller 1. Duyu (Algılama) Fiilleri 2. Duygu Fiilleri 3. İdrak Fiilleri 4. Açıklama fiilleri olarak incelendi.

Anahtar Kelimeler: Fiil, Mental Fiil, Yüsuf u Zeliha, Zihin Fiilleri, Mesnevi

THE CONCEPT OF MENTAL VERB AND MENTAL VERBS IN ŞEYYAD HAMZA'S YÛSUF U ZELİHÂ MESNEVI

Abstract

The verb, the work that the subject does or is subject to, the formation, the sword, the motion, the judgment, etc.yi, indicating it is defined as words that describe. The word mental is an English term that relates to the mind and the mind. The word mental is met with words such as mental, spiritual and perceptual as meaning. The concept of mental verb can be called mind verbs, perception verbs. Verbs are grouped in general as act and state verbs. Mental acts are not a physical act, but a mental act.

Emotions, perceptions, thoughts related verbs include mental verbs.

In Classical Turkish literature, many Yüsuf u Züleyha mesnevi was written. The work of Şeyyad Hamza is important in terms of being the first known 'Yusuf u Züleyha ' of Turkish literature, in other words Divan literature. Examining the Yüsuf u Zelihâ Mesnevi of Şeyyad Hamza in the context of mental acts 13-14. It is thought that it will give an idea of Turkish culture and emotion in the centuries.

In this study, mental activity 1. Sensory (Perception) Verbs 2. Emotions 3. Comprehension Verbs 4. It was studied as explanation verbs.

Keywords: verb, mental verb, Yüsuf u Zeliha, mind verbs, Mesnevi

GİRİŞ

Kur'an'da geçen hikâyelerin en güzeli sayılan Yüsuf ile Zelihâ hikâyesi, bütün İslâm âleminde ve Türk dünyasında da çok sevilmiş ve çok okunmuştur. Türk şairleri Kur'an'dan aldıkları ilhamla pek çok Yüsuf ve Züleyha mesnevileri yazmıştır. Bu çalışmaya konu olan eser Şeyyâd Hamza'nın Yüsuf u Zelihâ mesnevisidir. Anadolu sahasında ilk eser veren şairlerimizden olan Şeyyâd Hamza'nın hayatı hakkında pek fazla bilgi yoktur. Şeyyâd Hamza'nın hayatı ile ilgili en doğru bilgileri onun eserlerinden tespit etmek en doğru olanıdır. Şeyyad Hamza'ya ilk değinen Fuat

* Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi.

Köprülü olmuştur. Köprülü, Türk Yurdu dergisinde makalesinde Şeyyâd Hamza'nın 13.yüzyıl şairlerinden olduğunu belirtmiştir. Buna delil olarak da Lamii'nin Letaif'inde geçen fıkrada onun Nasreddin Hoca ile olan diyaloguna dayanarak, onun Nasreddin Hoca ile çağdaş olduğunu belirtmiştir.

Şeyyâd Hamza'nın nerede yaşadığı da tartışma konusudur. Muhtemelen o dönemde diyar diyar dolaşarak tasavvuf öğretisini halka yaymaya çalıştığını söyleyebiliriz. Zaten Yûsuf'u Zelihâ mesnevisinde sık sık dinleyicileri salâvat vermeye çağırması muhtemelen bu eserini bir mecliste söylediği izlenimini uyandırmaktadır. (Demirci-Korkmaz 2008: 9-10)

Şeyyâd Hamza'nın umumiyetle dini-tasavvufi eserler verdiğini görmekteyiz. Eserlerinde hem aruz hem de hece ölçüsünü kullanmıştır. Arapça ve Farsçaya vakıf olduğu eserlerinden anlaşılmaktadır. (Demirci-Korkmaz 2008: 11)

Yusuf u Zeliha mesnevisi dışında Dâstân-ı Sultân Mahmûd, Miraçnâme, Vefât-ı Hazret-i Muhammed 'Aleyhi's- selâm, Ahvâl-ı Kıyâmet ve Münferit Şiirleri bulunmaktadır.

Şeyyâd Hamza'nın Yûsuf u Zelihâ mesnevisi Anadolu sahasında yazılan ilk eserlerimizdendir. Eserin asıl nüshası kayıptır. Eldeki nüsha ise daha sonra asıl nüshadan yapılan istinsahtır ve eserin bilinen tek nüshası olup Türk Dil Kurumu Kütüphanesinde bulunmaktadır.

Eser nesih yazı ile kaleme alınmıştır. Eser 103 sayfadan oluşmakta ve her sayfada umumiyetle 15 satır bulunmaktadır. Toplam 1529 beyitten oluşmaktadır. Müstensih eseri yazarken 16. Yüzyılın imlâsını esas almış ve harekeleri fazla kullanmamıştır. Eserin müstensihi kendisi hakkında eserin son sayfasında çok kısa bir bilgi vermiştir, bu bilgiye göre eserin müstensihi 'Abdu'rahîm İbn Kâsım İbn Hasan isimli kişidir.

Şeyyâd Hamza'nın Yûsuf u Zelihâ mesnevisi Eski Anadolu Türkçesinin kuruluş döneminin özelliklerini yansıtan eserlerin başında gelir. Eser bu özelliğiyle dil tarihimiz açısından eşsiz bir yere sahiptir. Eserde, Eski Anadolu Türkçesinin tüm özelliklerinin yanı sıra, ağız özellikleri ve arkaik kelimelerin çokluğu bakımından da dönem eserleri içerisinde en dikkat çekici ve en karakteristik olanıdır. (Hamza, 2008: 19)

Yûsuf ile Zelihâ hikâyesine şairler tarafından gösterilen ilgi, asırlar boyu devam etmiştir.

Bu makalede Şeyyad Hamza'nın Yûsuf u Zelihâ mesnevisindeki mental fiiller incelenecektir.

Mental Fiil Kavramı

Dil ve düşünce her zaman birbirine etki etmiştir. Bu konuda dil insanın düşünceleri ve düşünme süreçleri açısından da bize bilgi vermektedir. Mental durumu ifade eden fiiller de zihinle ilgili fiillerdir. Bu fiiller semantik fiil sınıflandırılması çalışmalarında *mental verbs* "mental fiiller" olarak adlandırılmaktadır. Mental fiiller, algılarımızı, duygularımızı, idraklerimizi ifade eden fiillerdir. Kısaca zihinle ilgili fiillerdir. Mental fiil kavramını araştırmacılar şu şekilde değerlendirmiştir:

'Varlıkları karşılayan isimlerden farklı olarak temelinde "hareket" olan fiilin, fiziki olmayan (mental) bir hareket içerisindeki olguları da karşılaması olağan bir durumdur. Bu durumda "koş-, yürü-, gel-" gibi fiiller fiziki bir hareketi bildirirken "bil-, düşün-, anımsa-" gibi fiiller de mental bir hareketi bildirirler. Zihinsel bir süreç içerisinde gerçekleşen; duyular, duygular, idrak ve algılama ile ilintili fiillere mental fiiller denilebilir.' (Seçkin 2013: 921-922)

Şahin, “Mental Fiil Kavramı ve Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller” adlı çalışmasında Karakuşçu’dan alıntı yaparak şöyle değerlendirmiştir; İngilizcedeki mental (ruhsal, akılsal, zihinsel, zihnî) kelimesi bizdeki zihin kelimesinin karşılığıdır. Zihin iradeli davranışların, duyguların, algılamaların merkezidir. Karakuşçu’ya göre, iradeli davranışlar da bir zihin işlevi ile ortaya çıkar. Duymak, anlamak, hatırlamak, mukayese etmek, dikkat, dinlemek gibi yetenekler ve melekelerin hepsi zihin fonksiyonudur. Zihnin bir uyarı ile etkinlik kazanmasına (işler hâle gelmesine) zihin faaliyeti veya bilinç hâli ve düşünce gibi adlar verilir. Bireyler çevresini kendi anlayış ve düşünme gücüyle değerlendirecektir. Alguları ve olayları değerlendirme, ölçme ve gerçeği bulma işlevinde ölçek, bireyin kendi zihin gücüdür. (Şahin 2012: 49)

Yaylagül, mental fiillerin dilbiliminden çok ruh bilimin inceleme alanı içinde olduğunu ve bu konudaki dilbilimsel çalışmaların son derece az olduğunu belirtmiştir. Algı, tanıma, anımsama, anlama, ileri idrak ve değerlendirme etkinliklerini gösteren mental fiiller girdi işlevlerinden ilerleyerek bilgi işlem diye adlandırılan bir boyuta erişir ve çıktı işlevlerle sonlanır. (Yaylagül 2005: 17)

Seçkin de bugüne kadar mental fiiller konusunda yapılan çalışmaların daha çok insan psikolojisi alanında yapılmış olduğunu ve insanların iç dünyası ve/ya zihinsel algılamalarıyla ilgili olarak bu fiilleri hangi yaşlarda ve ne maksatla kullandıklarının incelendiğini belirtmiştir. (Seçkin 2013:922)

Daha çok zihinle ilgili kelimelerin neler olduğu ve hangi yaşlarda ortaya çıktığıyla ilgili yapılan araştırmalar gösteriyor ki bu dönem, özellikle bu kelimelerin yeni yeni ortaya çıktığı dönemler olan çocukluk döneminden ergenlik dönemine kadar olan evreyi kapsamaktadır.

Şahin yapılan araştırmaların özellikle çocuklar üzerinde yapıldığını ve bilim insanlarının, insanların iç durumuna ve zihin dünyasına ait kelimeleri hangi yaşlarda ve ne maksatla kullandıklarını incelemişlerdir. Çocukların algılamaları, duyguları ve idrak ettiği alanlara ait kelimeler genel olarak “mental verb” (mental fiil) terimiyle karşılanmıştır. Şahin, çalışmasında Viberg’den alıntı yaparak şöyle açıklamıştır: Viberg’e göre dilin mental süreçlerinin ilk aşaması, algılama sürecidir. Algılama eyleminin görevi, çeşitli duylardan gelen bilgileri beyindeki dil merkezlerine ulaştırmaktır. Dolayısıyla dil süreçlerinin işlevi algılamakla başlamaktadır. Dilin mental sürecinin ikinci aşaması, algıların anlamlandırılması ve yorumlanmasıdır. Yani çeşitli duylardan gelen bilgiler işleme alınır. Bu aşamada beyinde kodlanmış bilgilerle, dışarıdan gelen bilgilerin bağlantıları kurulur, anlamlandırma süreci gerçekleşir. Bu süreçten sonra, tepki veya kendini ifade etme süreci başlar. Bu mental sürecin üçüncü ve son aşamasıdır. Yani dilsel etkinliğin bu aşamasında algılanan bir durum karşısındaki kişinin verdiği tutum sergilenecektir. Algıyla başlayan süreçte dış dünyadan alınan veriler zihinde anlamlandırılır ve dil yardımıyla kelimelere dökülür. Algıladığımız her şey, duygularımız, düşüncelerimiz, isteklerimiz vs. her şey dilde bir kavrama ad olur. (Şahin 2012: 46-50)

Hirik-Çolak çalışmasında algı, tanıma, anımsama, anlama, ileri idrak ve değerlendirme olarak belirlenen Booth ve Hall’in yaklaşımlarını şu şekilde vermiştir: Mental sürecin sınıflandırılmasında temel basamaklar Booth ve Hall (1995) tarafından altı kademe ele alınmıştır:

- **Algı:** Konuşmacı algılamamanın etkisini bildirir. (Hikâyeni duydum.)
- **Tanıma:** Konuşmacı bazı kişi ya da kavramları tanır. (Bu yüzü tanıyorum.)

- **Anımsama/Hatırlama:** Konuşmacı hatırladığı gerçek bilgiye atıf yapar. (Onun telefon numarasını biliyorum.)
- **Anlama:** Konuşmacı kavramsal çerçeve veya sebepten bahseder. (Onun bunu neden yaptığını biliyorum.)
- **İleri İdrak/Üstbilis:** Konuşmacı mental hareketlerin farkında oluşunun tartışmasına odaklanır. (Eğlenceli olabilir diye düşünüyorum.)
- **Değerlendirme:** Konuşmacı durumun gerçekliği ile ilgili davranış ve inançlardan bahseder. (Hirik-Çolak: 2017: 263)

William, mental fiilleri; hatırlama, fark etme, algılama, bilme, ümit etme, ummak, istemek, niyet etmek, inanmak, hoşlanma gibi durumları ifade eden durumlar olarak tanımlar. Mental fiiller, alternatif olarak psikolojik fiiller diye de adlandırılabilirliğini belirtir. (William 2009: 37)

Lock, mental fiilleri “zihinsel işlem sözcükleri” olarak adlandırır. (Lock 1999: 103-110)

Levin'in English Verb Classes and Alternations “İngilizcede Fiil türleri ve Alternatifleri” adlı çalışmasında mental fiiller başlı başına ele alınmamakla birlikte mental fiilleri; algılama fiilleri (verbs of perception) gör-, işit-, kokla-, tad al- gibi; duyularla ilgili fiiller (görme fiilleri/see verbs), keşfet-, incele-, araştı-, gibi gözlem fiilleri (sight verb), göz at-, bak- gibi gözetleme fiilleri (peer verbs), hisset-, kokla-, seslen- gibi uyarı fiilleri (stimulus subjectperception verbs), psikolojik durum fiilleri (verb of desire) iste-, arzu et-, ihtiyaç duy- gibi çeşitli başlıklar altında incelemiştir. (Levin 1993: 185-187).

Yaylagül, “Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller” adlı çalışmasında Mental fiilleri duyu fiilleri, duygu fiilleri, anı ve uslamlama fiilleri, algılama fiilleri olarak sınıflandırmış ve incelemesini bu sınıflandırma üzerine yapmıştır.(Yaylagül 2005: 17-51)

Seçkin, “Mental Fiiller Bağlamında Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı” adlı çalışmasında mental fiil hakkında bilgi vermiş ve duyu, duygu, idrak ve açıklama olarak dört başlık altında sınıflandırıp incelemiştir. (Seçkin 2013: 921-929)

Şahin “Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller” adlı doktora tez çalışmasında “Türkmen Türkçesindeki Mental Fiilleri değerlendirmiştir. Şahin mental fiiller idrak, duygu, algılama olarak üç sınıfta değerlendirmiştir.

Kamchybekova, “Kırgız Türkçesinde Duyu Fiilleri” adlı çalışmasında doğrudan mental fiilleri ele almamış, duyu fiillerini incelemiştir. Çalışmasında duyu fiillerini I. Temel duyu fiilleri (1. Görme duyu fiilleri 2. Dokunma duyu fiilleri 3. Tat alma duyu fiilleri 4. Koku alma duyu fiilleri 5. İşitme duyu fiilleri) II. Birleşik duyu fiilleri olmak (1. Sezgi fiilleri (sezmek, hissetmek, farkına varmak) 2. Vücut durum duyu fiilleri (içi ezilmek, canı boğazına gelmek) şeklinde iki gruba ayırmıştır (Kamchybekova 2011: 88-102).

Bayraktar, “Bulgarca Sözlüğüne Yer Alan Türkçe Mental Fiiller” üzerine adlı çalışmasında Türkçeden Bulgarcaya geçen mental fiilleri(duyu, duygu-seziş, idrak, açıklama) tespit etmiş ve bu duygu ve düşünce fiillerini bugünde kullanmaya devam ettiklerini belirtmiştir. Türkçeden Bulgarcaya geçen kelimeleri tespit etmesi açısından önemlidir. (Bayraktar, 2017: 458-466)

Türkdil, “Anlam Bilim Açısından Kazak Türkçesinde Duyu Fiilleri” çalışmasında Kazak Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde yer alan algılama- duyu fiillerini ve ortak kullanılan duyu fiillerini tespit etmiştir. (Türkdil, 2013: 1)

Erkan Hirik- Tuğba Çolak “Türkçe Mental Fiillerde Çok Katmanlılık” adlı bildirimlerinde, bir mental fiilin farklı anlam düzeylerinde görülen ve aynı anlam düzeyinde görülen çok katmanlılık yapısını incelemiştir. Mental fiiller ve bu fiillerdeki çok katmanlılık Türkçenin mental "zihinsel" süreçleri ifade eden fiillerinin derin anlamlı olduğunu, güçlü çağrışımları sağladığını ve birçok açıdan gelişmiş bir anlam dünyasına sahip olduğunu belirtmiştir. (Hirik vd 2017: 261-268)

Melek Erdem V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı'nda sunmuş olduğu “Türkmen Türkçesinde Mental Fiillerin İsteme Göre Anlam Değişimleri” adlı bildirisinde mental fiilleri algılama (perception), etki (affection) ve idrak (cognition) fiilleri şeklinde gruplandırmıştır. Algılama (perception) fiillerine örnek olarak gör-, eşit-, duy- gibi duyu organlarıyla gerçekleştirilen fiiller; etki (affection) fiillerine duygularla veya olayların, durumların insanlar üzerinde bıraktıkları etkilerle ilgili beğen-, hâlâ-, gork-, gibi fiiller; idrak (cognition) fiillerine pikirlen-, fikir et-, oylan-, düşün-, bil-, añ- gibi fiiller örnek olarak gösterilebilir. (Erdem,2004:939-947).

Bu çalışmada Kuban Seçkin'in “Mental Fiiller Bağlamında Oğuz Kağan Destanı” adlı çalışmasında yaptığı sınıflandırma esas alındı. (Seçkin 2013: 921-929)

Şeyyâd Hamza'nın Yûsuf u Zelihâ Mesnevisinde yer alan mesnevisinde yer alan mental fiiller 1.Duyu Fiilleri, 2.Duygu Filleri, 3.İdrak Filleri 4. Açıklama fiilleri olarak dört grupta incelendi.

Şeyyâd Hamza'nın Yûsuf u Zelihâ Mesnevisinde Mental Fiiller

1.Duyu (Algılama) Fiilleri

Algıyla başlayan süreçte dış dünyadan alınan veriler zihinde anlamlandırılır ve dil yardımıyla kelimelere dökülür. Algıladığımız her şey, duygularımız, düşüncelerimiz, isteklerimiz vs. her şey dilde bir kavrama ad olur. Mental sürecin ilk aşaması olan duyumların zihinde anlamlandırılmasını ifade eden fiiller, *algılama fiilleri* olarak kabul edilebilir. Algılama süreci görerek, dokunarak, tadarak, işiterek, koklayarak başlamaktadır. Algılama yoluyla anlamlandırma oluşur. Algılama fiilleri *dokunmakla (dokunmak, değmek vb.)*, *işitmekle (işitmek, duymak vb.)*, *koklamakla (koklamak, koku almak)*, *tatmakla (tatmak)*, *görmekle (görmek, bakmak vb.)* ilgili fiillerdir. (Şahin 2012: 923)

Yaylagül'e göre bu fiiller mental etkinliğin gerçekleşmesi için gerekli olan girdilerin toplanması işlerini gösterir. Dolayısıyla idrak etme sürecinin başlatıcılarıdır. (Yaylagül, 2005: 24)

Duyu fiilleri temelde beş duyu organımızın yaptığı işlevleri anlatan fiillerdir. Yûsuf u Zeliha mesnevisinde tespit edilen duyu fiilleri şunlardır:

1.1.Görme algılama Fiilleri:

gör-/gözle-: “görmek” Fiil gördüm (24, 121, 167,168...), göresin(114), görem (112, 119), gördi (259, 266, 209, 148...), gör (177, 145, 136...), görü turur (5), görürem (167, 46), gördün (172...), görür (198, 236, 273...), gözle (662) şekilleriyle metnin birçok yerinde geçmektedir:

Gördüm ay u güneş on bir yulduz (24)¹ Ay, güneş ve on bir yıldızı gördüm.

¹Parantez içlerindeki rakamlar ilgili örneğin Şeyyâd Hamza'nın Yûsuf u Zelihâ Mesnevisinde geçtiği beyit numarasını belirtmektedir.

Göresin Yûsuf yüzün anda gele (114) Yusuf gelince orada yüzünü görürsün.

Gördi göñlek büs-bütün yırtuğı yok (148) Gömlekte yırtığın olmadığını gördü.

Bir 'arab geldi ıraktan gözledi (662) Uzaktan bir Arap'ın geldiğini gördü.

bağ-/bah-: “bakmak-görmek” Fiil bakar (169, 374), bak (1058), bakup (1068), bakışur (1070), baksam (1234) şekillerinde birçok yerde kullanılmıştır.

Zelihâ köşkden bakar görür anı (374) Zeliha köşkten bakar onu görür.

Sevinürdüm yüzine baksam görüp (1234) Onun yüzüne bakarak sevinirdim.

Uş inanmazsan kolumda bağ bérü (1058) İnanmazsan koluma bak.

Ol-dem kim bunlar şürete bakışur (1070) O vakit bunlar o surete bakar.

oku- “okumak” okumuşdum (120), okunuz (1270), okur (110,354...), okur-ıdı (109) şekilleriyle geçmektedir.

Bir kitâbda okumuşdum ben anı (120) Ben onu bir kitapta okumuştum.

okıt- “okutmak” okıdur (1267) şeklinde geçmektedir.

Yûsuf ol bitigi açar okıdur (1267) Yusuf o mektubu açar okutur.

okun- “okunmak” (356)

Çün biti gelür okunur gör n'eder (356) Mektup gelir okunur gör ne yapar.

1.2. İşitme Algılama Fiilleri

êşid- / êşit-: “işitmek, duymak, dinlemek” êşit (19, 324, 312, 52...), êşitdiler (32, 302), êşitdi (52, 84, 141, 654...), êşidür (361, 415) êşidün (326) êşidesin (617) şekilleriyle pek çok yerde geçmektedir.

İmdi êşit bu sözi varsa cânuñ (19) Yüreğin varsa şimdi bu sözü dinle.

Çün êşitdiler bular uşbu düşi (32) Bunlar işte bu düşü işittiler.

Êşid imdi Yûsuf'a ne kıldılar (68) İşit şimdi Yusuf'a ne yaptılar.

Bunu êşidür hoca girür yola (183) Bunu işiten hoca geri döner.

diñle-, tıñla-: “dinlemek- işitmek” diñleñ (17,165...), diñle (178, 203, 326, 402...), diñlenüz (1290,267...) biçimlerinde kullanılmıştır.

Yûsuf eydür diñleñüz siz sözini (1290) Yusuf'un sözünü dinleyin.

Uşşı geldi başına diñle n'eder (203) Akli başına geldi ne der dinle.

İmdi diñle ol Koñifar işini (402) Şimdi o Koñifar işini dinle.

kulak tut-: “dinlemek, kulak vermek” anlamında kullanılmıştır.

sem' tut-: Arapça+Türkçe yapısında kurulmuş olup metin içerisinde **kulak tut-** fiiliyle birlikte eş anlamlı olarak geçmektedir.

İmdi diñleñ sözüme tutuñ kulak (17) Şimdi dinleyin sözüme kulak verin.

Vér şalavât tut kulak uşbu söze (106) İşte bu söze kulak tut, salavat ver.

Ziy bildün sen bu sözi tut sem' (1293) İyi bildin sen bu söze kulak tut.

tuy-: “duymak” anlamında kullanılmıştır. tuydun (77, 1358), tuyar (622), tuymaduñuz (594), tuymış-ıdı (875), tuya (876), tuydum (1001, 1002) tuydı (1180), tuymadılar (591) şekillerinde birçok yerde kullanılmıştır.

Eyt baña bildür ne ÷uyduñ bahtlu (77) Ey bahtlı ne duydun bana bildir.

Anı ÷uydı eytdi Yûsuf oğlına (1180) Onu duydu Yusuf oğluna söyledi.

Melik Reyyan ÷uyar ol ikisin ÷utar (622) Melik Reyyan duyar o ikisini tutar.

1.3. Tatma Algılama Fiilleri

÷ad-: “tatmak” ÷addum (1384) şeklinde geçmektedir.

Şimdi bildüm çünkü ÷addum ben ÷adın (1384) Şimdi biliyorum tadını çünkü tattım.

ye-: “yemek” yedi (140, 159, 688, 974...) yedüm (159), yediler (831, 834, 836...), yerler (835,965), yedürür (583), yesün (1132) şekillerinde geçmektedir.

Ne yedüm ben ne yedi onlar anı (159) onu ne ben yedim ne onlar yedi .

Buğday alup yediler ol yıl şatun (831) o yıl buğday satın alıp yediler.

iç- : “içmek” içdi (1464), içürür (627) içe (518), içeyidüm (781) şekillerinde metnin bir çok yerinde geçmektedir.

İçdi anı düşdi yere cân vëri (1464) Onu içti yere düşüp can verdi.

Hocasına içürür şöyle ki var (27) Ne var ki hepsini hocasına içirir.

1.4. Koklama Algılama Fiilleri

koğ-: “kokmak” koğar (1358) şeklinde geçmektedir.

Uşagını iyidür burnuñdan koğar (1358) Yusuf'un kokusu burnunda kokar.

1.5. Dokunma Algılama Fiilleri

kuç- “kucaklamak” kuçar (237, 420, 759, 1386), kuçdı (532), kuçmış (486) şekillerinde geçmektedir.

÷uru gelür Yûsufı öper kuçar (420) Kalkar ve Yusuf'u öpüp kucaklar.

kuçuş- “kucaklaşmak” (1322)

Gelin imdi görışelüm kuçuşup (1322) Gelin şimdi kucaklaşalım ve görüşelim.

2.Duygu Fiilleri

Yaylagül'e göre, duygu fiilleri mental fiillerin bir grubunu teşkil eder, mental etkinliğin ikinci aşamasını oluşturur. Dış uyaranlardan gelen etkiyi duyularla alma ve bunlara tepki vermeyi ifade ederler. “Duygusal tepki fiilleri bir etkiye karşı ortaya çıkarlar, dolayısıyla etkiye karşı verilmiş bu tepkiler bir çeşit yanıt niteliğindedir. Başka bir deyişle kişinin duygusal yanıtıdır. Bundan dolayı duygusal yanıt fiili diye de adlandırılır. Duygusal yanıt beklentilerin gerçekleşmemesi, durgun giden yaşama tepki, durgun yaşamdaki olumlu ve olumsuz gelişmeler, saygınlığın artması veya azalması, beklenmedik durum karşısında kafa karışıklığı, başkalarına karşı güvenin yitilmesi, beklenmedik bir durumla karşılaşma, beklenmedik bir durum karşısında tepkisizleşme, olumsuzluğu engelleme çabası, olumsuz durumdan çıkamama düşüncesi, olumsuz bir durumdan kaçma duygusu, başka bir varlığa karşı güçlü olumlu veya olumsuz duygular, başka bir varlığa bağlanma, başka bir varlığın beklenmedik olumsuz hareketi gibi etkilere bağlı olarak ortaya çıkar.” (Yaylagül, 2011:101).

Şahin, “Mental Fiil Kavramı ve Türkmen Türkçesinde Mental Filler” çalışmasında Alogan’dan alıntı yaparak şöyle değerlendirmiştir. Alogan’a göre duygular, biliş ve davranışı etkileyen ve uyumsal fonksiyonları olan temel bir faktör olarak da kabul edilip, bir uyarının yol açtığı genel bir uyarılma halinin, bilişsel süreçler tarafından değerlendirilmiş şekli olarak da incelenmiştir. (Şahin 2012: 51)

Dünya üzerinde bütün dillerde duygular ifade eden filler vardır. Sevinme, üzülme, pişmanlık, korku, kaygı gibi duygular bir etkinin sonucunda ortaya çıkan duygusal tepki fiilleridir. Duygu fiilleri bütünsel davranış tepki fiilleri, olumlu duygu fiilleri ve olumsuz duygu fiilleri olmak üzere üç başlık altında incelenecektir.

2.1. Bütünsel Davranış Tepki Fiilleri

Yaylagül’e göre bütünsel davranış tepki fiilleri, tehdit edici ve tehlikeli olarak algılanan bir durum karşısında kişinin ilk anda verdiği tepkileri gösterir. Belirli bir uyarana karşı verilen ilk tepkidir. (Yaylagül 2005: 31)

Metnimizde geçen bu tür fiiller şunlardır:

2.1.1. Korkma- Ürkme Bildiren Fiiller

korq- : “korkmak” korq (529), korqar (208, 1070), korqaram (48, 49, 1224), korqdı (639)

İmdi korqaram düşümden gerü görem (48) Şimdi rüyamı geri görmekten korkarım.

Hürmetini saqınur korqar bular (208) Bunlar korktukları için hürmet ettiler.

ürk-: “ürkmek” ürkeler (805) biçiminde geçmektedir.

Uçmaq ehli ürkeler ol qamudan (805) Cennet ehli onların hepsinden korkarlar.

2.1.1.1. Birleşik Fiil Yapısında Bulunan Fiiller

câni kork-: Farsça+Türkçe yapısında kurulmuş “çok korkmak” (639) anlamına gelmektedir.

Çün eşitdi anı korqdı câni (639) Onu işitince çok korktu.

câni titre-: “çok korkmak” (210) Farsça+Türkçe yapısında kurulmuştur.

Qorqusından Yûsufuñ titrer câni (210) Yusuf’un canı korkudan titremeye başladı.

öd sîdur-: “ödü kopmak, çok korkmak” (1179)

Öd sîdurdı kim ölürdi biñ kişi (1179) Bin kişinin ödü kopar ve ölürdü.

2.1.2. Hayret, Şaşma Bildiren Fiiller

‘aceble-: Arapça+Türkçe yapısında kurulmuştur. “şaşakalmak” ‘acebledi (378), ‘acebler (959), ‘aceleye (765), ‘acebleyü (981), ‘acebleşür (32,955) biçimlerinde metinde geçmektedir.

‘acebleşürler tañlaşurlar bu işi (32) Bu işe şaşırıp hayret ederler.

Geldi gördi Yûsufı ‘acebledi (378) Gelip Yusuf’u görünce şaşırır.

tañla-, tañlaş- : “şaşırmak, hayret etmek” tañladı (378, 914, 1050, 1408), tañlar (733,1057, 1497), tañlaya (765), tañladum (675, 1187), tañlayasın (556) tañlayuban (598), tañlayu (268, 300, 734...) şekillerinde bir çok yerde geçmektedir.

Hayrân oldı bir zamân gey tañladı (378) Bir zaman hayran oldu, şaşırdı.

Hayran oldum tañladum göreliden (1187) Bütün bunlara şaşırdım ve ona hayran oldum.

2.1.2.1. Birleşik Fiil Yapısında Bulunan Fiiller

Metin içerisinde bu yapıda bulunan fiillerin deyimleşmiş birleşik fiil oluşturdukları görülmektedir. İki ya da daha çok sözcüğün anlamca kaynaşması deyim haline gelmesi ile oluşmuş birleşik fiillerdir. Anlamca kaynaşmış birleşik fiillere deyimleşmiş birleşik fiiller de denilmektedir. Çoğu zaman bir isimle bir fiilin mecaz anlam kazanarak kaynaşması sonucu oluşmaktadır. Metin de bu türden tespit edilen fiiller aşağıda örneklendirilmiştir.

'acebe kal-, 'aceb kal-: "şaşırmak, hayret etmek" 'acebleşü kal- (1376), 'aceb kal-(192, 379, 555, 1441), 'acebe kal-(278,423) Arapça+Türkçe yapısında kurulmuştur.

Her kim gördi 'acebe kaldı cânı (278) (Yusuf'un güzelliğini) Gören herkes şaşırdı.

'Aceb kalur ol eve ya'küb cânı (1441) Yakup evi görünce şaşırdı.

taña bat-: "hayret etmek, şaşırmak"taña batar (254, 287, 405...) biçiminde metinde bir kez geçmektedir.

Anı gören halk kamu batar taña (254) Onu gören bütün halk şaşırdı.

taña kal-: "şaşakalmak, şaşırdık kalmak" taña kalurdı (325) şeklinde bir kez geçmektedir.

Kim görenler anı kalurdı taña (325) Onu görenler şaşırdık kaldı.

hayrân kal-: "şaşırmak"hayrân kalur (307, 373, 815) şeklinde geçmektedir. Arapça+Türkçe yapısında kurulmuştur.

Kimi âh eder bakar hayrân kalur (307) Kimisi ah ederek hayran hayran bakar.

2.1.3. Öfke, Kızgınlık, Sinir Bildiren Fiiller

kağı-, kağı-: "sinirlenmek, kızmak, öfkelenmek" kağıdı (710, 885), kağımaduğ (572), kağır (602, 711, 1170), kağıya (26) şekillerinde kullanılmıştır.

Mâlik Reyân ol kamuya kağıdı (710) Melik Reyân hepsine kızdı.

İki yıl yatsun dëyü kağır buşar (1170) İki yıl yatsın diyerek öfkelenir.

buş-: "kızmak, öfkelenmek" buşar (1170, 602, 711) şeklinde geçmektedir.

Zelihâ kağır Yûsufa şol-dem buşar (602) Zeliha o anda Yusuf'a çok sinirlenir.

2.2. Olumlu Duygu Fiilleri

Metinde geçen olumlu duygu fiilleri, sevgi, memnuniyet, affetme, merhamet, sakinleşme ve saygı ifade eden duygu durumları ile sınıflandırılmış ve bunların birleşik yapıları çekimlerine de yer verilmiştir.

2.2.1. Sevgi İfade Eden Fiiller

Sev-, sevin-, seviniş- : "sevmek, sevgi duymak, sevinç duymak, sevinmek" sevdi (426, 446), sever (596,897), severem (434, 988, 1265), sevdürdi (648),sevindi (1381), sevinişüp (1322) şekillerinde kullanılmaktadır.

Ol Zelihâ şöyle kim sevdi anı (426) Zeliha onu öyle sevdi ki

Oturalum söyleşelüm sevinişüp (1322) Oturalım, söyleşelim, sevinelim.

ârzûla-: "dilemek, istemek" ârzûlardı (111), ârzûlardum (120) biçiminde geçmektedir.Farsça+Türkçe yapısında kurulmuş fiildir.

Ârzûlardı kim bağa şüretine (111) Suretine bakmayı isterdi.

2.2.1.1. Birleşik Fiil Yapısında Bulunan Fiiller

'**âşık ol-**, '**âşık kıl-**, '**âşık eyle-**: "aşık olmak, sevmek" '**âşık ol-** (111, 330, 333, 340...), '**âşık kıl-** (455) , '**âşık eyle** (568) biçimlerinde metinde geçmektedir. Arapça+Türkçe yapısında kurulmuş fiillerdir.

Âşık oldum göynürüm tutğıl elüm (433) Aşık oldum yanıyorum elimden tut.

âşık kıldı beni uş anladum (455) Şimdi anladım beni kendine aşık etti.

Saşa 'âşık eyledün beni şâbâş (568) Bravo beni kendine aşık ettin.

gönli ol-, **gönli düş-**: "gönül vermek, arzulamak, istemek" **gönli düş-**(906), **gönli ol-**(520) şekline geçmektedir.

Gönli düşer Yûsuf'un Zelihâ'ya (906) Yusuf'un Zeliha'ya gönlü düşer.

Yûsuf'un Zelihâ'ya gönli olur (520) Yusuf'un Zeliha'ya gönlü olur.

şād et-, **şādī kıl-**: "sevindirmek, mutlu etmek, sevinmek" (354, 1001) anlamlarında kullanılır.Farsça+Türkçe yapısında kurulmuş fiillerdir.

Şādī kıldum cānum anda avını (1001) Onunla canımı avutup mutlu oldum.

hayra ér-, **hayr ol-**: "mutlu olmak, iyi olmak, saadete ermek" (365, 614, 634) anlamlarında kullanılmıştır. Arapça+Türkçe yapısında kurulmuş fiillerdir.

Şabr eden hayra érer öñdin şoşa (365) Sabır eden baştan sona hayra erer.

Hayr olısar oñısar senün işün (634) Senin işlerin düzelecek, hayırlı olacak.

2.2.2.Memnuniyet İfade Eden Fiiller

hayrân ol- "çok beğenmek"(300, 303, 588) anlamında kullanılmaktadır. Arapça+Türkçe yapısında kurulmuş olup deyimleşmiş fiildir.

Hayran olur dèremez 'aklın başa (303) Hayran olur aklını başına toplayamaz.

begen-: "beğenmek, güzel bulmak" **begendiler** (264), **begenesin** (825) biçiminde geçmektedir.

Begnediler ol Yûsuf peygâmbéri (264) O Yusuf peygamberi beğendiler.

gül-: "gülmek" **güldi** (997, 1045), **güldüm** (1001), **güldün** (77), **güle** (513, 811, 1047), **güler** (76, 343, 1355) **gülmek** (999), **gülmüş-iken** (998) biçimlerinde bir çok yerde geçmektedir.

Gördi Ya'kûb bunları güldi katı (997) Yakup bunları gördü ve güldü.

2.2.2.1. Birleşik Fiil Yapısında Bulunan Fiiller

şükr eyle-, **şükür kıl-**, **şükr et-** : "verdiği nimetler için Allah'a olan minnet duygusu, şükran"(1320, 1391,1394...) anlamında kullanılmıştır. Arapça+Türkçe yapısında kurulmuş olup **şükr et-** kalıplaşmış fiildir.

Şükr kılğıl sultân olduñ sen ulu (1320) sen büyük bir sultan olduğun için şükret.

Ol arada her biri şükr eyleye (812) O arada bunların her biri şükreder.

2.2.3.Affetme-Merhamet İfade Eden Fiiller

bağışla-: "affetmek" **bağışla** (299, 793, 1320), **bağışladı** (695, 826), **bağışladum** (387, 794, 1401...), **bağışlağıl** (386, 1319, 1526...), **bağışlar** (3, 9, 754), **bağışlaya** (6, 7, 1326, 1419), **bağışlayam** (693) biçimlerinde pek çok kez kullanılmıştır.

Tevbe kıldum bağışla suçum başa (299) Tövbe kıldım, benim suçumu bağışla.

bağışlagil bize eyü söylegil (1319) Bağışla bize iyi haber ver.

esirge-: “merhamet etmek” esirgeğil (883), esirgeye (872,879), esirgeyesin (893) biçimlerinde kullanılmıştır.

Eytdi ey Yûsuf esirgegil hâlüm (883) Ey Yusuf halime merhamet et dedi.

yarlığa-: “bağışlamak, affetmek” yarlığasun (1402), yarlığaya (58,696,778,818) biçimlerinde kullanılmıştır.

Hak sözün kabûl kıla yarlığaya (818) Tanrı onun sözünü kabul edip bağışlaya

yarlıgan-: “bağışlanmak, affedilmek” yarlıgan (537), yarlıganasın (1416), yarlıganur (1495) şekillerinde geçmektedir.

Vér şalavât yarlıganasın bayık (1416) Salâvat ver de şüphesiz bağışlanasın.

2.2.3.1. Birleşik Fiil Yapısında Bulunan Fiiller

şefakat kıl-: “merhamet etmek” (1401) metinde bir kez geçmektedir. Arapça+Türkçe yapısında olup deyimleşmiş fiildir.

Şefakat kıldum size hoş işledüm (1401) Size merhamet ederek iyi bir iş yaptım.

'afv et-, 'afv kıl-, 'afv eyle-: “suç, kusur ve günahları bağışlama, affetme”(251, 655, 1321, 1319...) biçimlerinde pek çok yerde kullanılmıştır. Arapça+Türkçe yapısında olup deyimleşmiş fiillerdir.

Yûsuf dağı anuñ suçın 'afv eder (251) Yusuf da onun suçunu affeder

Suçumuzu bağışla 'afv eyleyü (1320) suçumuzu bağışla, bizleri affet

'afv Kıldum ben size hoş işledüm (1321) sizi affederek hoş bir iş yaptım

2.2.4. Sakinleşme ifade eden fiiller:

diñdür-: “sakinleşmek”, diñdürün (1185) şeklinde bir kez kullanılmıştır.

Yahûda eydür diñdürün cânım (1185) Yehuda sakınleşin canım (kardeşlerim), der.

diñlen-: “rahat etmek, ferahlamak” diñlene (731), diñlenesin (636), diñlenür (851) biçimlerinde kullanılmıştır.

Yedi yıl şonra halâyık diñlene (731) Yedi yıldan sonra halk ferahlayacak.

avın-: “teselli bulmak” avına (334,1088,1092,1325), avını (1001) biçimlerinde kullanılmıştır.

Ağlamağdan ol bolay-ki avına (1325) Onunla avunarak ağlamasın.

egle-: “avutmak, oyalamak, eğlemek, eğlegil (484) biçiminde bir kez geçmektedir.

Bu sınıklı gönlümü sen eglegil (484) Benim bu kırık gönlümü sen oyala.

2.2.5. Saygı İfade Eden Fiiller

ulula-: “büyük saygı göstermek, hürmet etmek” ululayu (949) biçiminde bir kez geçmektedir.

Vere buğday kamuñuz ululayu (949) Buğday vererek hepimizi yüceltsin.

2.2.5.1. Birleşik Fiil Yapısında Bulunan Fiiller

tapu eyle-: “saygı göstermek, ululamak”(156,1034)

Döndi ol Yûsuf'a tapu eyledi (1034) Yusuf'a dönüp saygı gösterdi.

tapu kııl- “saygı göstermek” (255, 276, 724, 923...)

Mışır ehli kamu tapu kılduğda (923) Bütün mısır halkı ona saygı gösterdi.

2.3. Olumsuz Duygu Fiilleri

Metinde geçen bu tür fiiller şunlardır:

2.3.1. Üzüntü İfade Eden Fiiller

ağla-: “ağlamak, gözyaşı dökmek”(141, 148, 231, 233...),

ağlaş-: “birlikte ağlamak”(130, 1376, 1072, 1111...),

ağlat-: “birisinin ağlamasına sebep olmak”(1346, 1342, 1171, 1257, 1307)

Şöyle dedi ağladı Yûsuf nebî (233) Yusuf Nebi böyle diyerek ağladı.

Bir uğurdan varıcağ ağlaşalum (130) Bir sebepten eve gidince ağlaşalım

Ağladam Ya'küb'ı ben görmez ola (1346) Yakub'u öyle ağlatacağım ki görmez olacak.

dağla-: “acı ve ıstırap çekme” (1085)

Hasret odıyla cānum dağlayayım (1085) Hasret ateşiyle gönlümü dağlayayım

döğin-: “dövünmek, feryat etmek, üzölmek”(148).

Āh kıldı ağladı döğündi çok (148) Ah Edip Dövünerek Çok Ağladı

iñile-: “inlemek, sızlamak, feryat etmek” (1341, 1051, 1500)

Yûsuf aña iñiler zârî kıılır (1500) Yusuf ona ağlayıp, feryat eder.

iñlet-: “inletmek, ağlatmak”(1257, 1342)

İñilettdi ağlatdı dñni günü (1342) Gece gündüz ağlatıp inletti

2.3.1.1. Birleşik Fiil Yapısında Bulunan Fiiller

āh ět-: “inleme, inleyip sızlama”(307, 338, 361, 362...), āh eyle- (52, 243, 522, 1472),

āh kııl-: (5, 82, 148, 395, 588...)

Kimi āh ěder bakar hayrān kıalur (307) Kimisi ah ederek hayran hayran bakar

Yûsuf bir kez āh eyler iñileyü (243) Yusuf bir kez ah edip inler

āh Kıldı ağladı göyündi özi 395 Ah etti çok ağladı yandı özü

'azāb gör-: Arapça+Türkçe “acı çekmek” (935)

Geçmeyen oda düşe göre 'azāb (935) Geçemeyenler ateşe düşe azap göre.

bağrı yandur-: “içini yakmak, acı çekmek” (1223)

Bağrumı yandurđi dēr senñ aduñ (1223) Senin adın bağrımı yandırdı.

belā çek-: Arapça+Türkçe “acı çekmek” (412)

Şatıldıñ gördññ emek çekdññ belā (412) Satıldın bela gördün, eziyet çektin.

cānı yan-: Farsça+Türkçe “acı çekmek, canı yanmak”(388),

Özi göyündi eyle ki yandı cānı (388) Öyle üzöldü ki adeta canı yandı .

cānı göyin-: Farsça+Türkçe “acı çekmek, canı yanmak”(374,532,1068)

N'eylesññ 'aşık durur göynür cānı (532) Ne yapsın çünkü âşıktır canı yanar.

feryad et-(67, 238, 245...),

Kaçmış ol kul dödiler feryâd éde (238) O kul kaçmış diye feryat ettiler.

gögesin ötür-: “derin derin içini çekmek”(1090),

Şürete bakar gögesin ötürür (1090) Surete bakar göğsünü dövünür.

gögsin dögin-: “acı ve üzüntü ile kendine vurmak, dövünmek”(142)

Kardaşları kamu gögsin döğünür (142) Bütün Kardeşleri Göğsünü Dövünür

gögüs ötür-: “iç çekmek”(878)

Âh édeyüm gögsümi ötürdeyüm (878) Ah ederek göğsümü dövüneyim.

guşşa ye-: Arapça+Türkçe “acı çekmek” (119,1142),

Biñ iki yüz yıl guşşañ yèrem 119 Bin iki yüz yıldır acı çekerim

hasretinden yan-: Arapça+Türkçe “çok özlemek”(161)

Gece gündüz hasretinden yanmışam (161) Gece gündüz hasretiyle yanmışım.

içi göyün-: “içi yanmak”(403)

İçi göynür hazne boş kaldığına (403) Hazinenin boş kaldığına içi yanar.

melül ol-: Arapça+Türkçe “üzülmek” (296)

Göñli melül oldu kıldı endişe (296) Hüzünlendi ve gönlü endişe ile doldu.

özi göyin-: “içi yanmak, acı çekmek”(82, 969,1312)

Özi göyündi eyle ki yandı canı (388) Öyle üzüldü ki adeta canı yandı.

zârî kıl-: Farsça+Türkçe “ağlamak, inlemek”(239,495,882,994...)

O yıl dün gün ağladım zârîkılı (495) O yıl gece gündüz zarı zarı ağladım.

2.3.2.Kaygı, Endişe, Telaş Bildiren Fiiller

kayur-: “üzülmek, kaygılanmak, endişe etmek”(118, 126, 564, 663, 1344)

kayğu ye-: “kaygılanmak, endişelenmek”(688)

kayğuya yüklen-“kaygı içinde kalmak, çok kaygılanmak, acı çekmek”(1247)

endişe kıl-: Farsça+Türkçe “kaygılanmak”(296)

teşvîş ye-: Arapça+Türkçe “kaygısına düşmek” (402)

Çok selâm kıldı saña kayğuş yédi (688) Sana çok selam söyledi ve senin için kaygılandı

Kayğuya yüklendüğümi söylegil (1247) Kaygılandığımı söyle

Göñli melül oldu kıldı endişe (296) Hüzünlendi ve gönlü endişe ile doldu

Cebre'il eydür yâ Yûsuf kayurma sen (126) Cebrail ey Yusuf kaygılanma sen

Néce yér ol mâluñ teşvîşini (402) Malının telaşına nasıl düştüğünü işit

2.3.3.Pişmanlık Bildiren Fiiller

peşimân ol-: Farsça+Türkçe “pişman olmak”(403) birleşik yapıda bir kez geçmektedir.

Peşimân olur Yûsuf'ı aldığına (403) Yusuf'u aldığına pişman olur.

2.3.4. Memnuniyetsizlik İfade Eden Fiiller

begen-: “beğenmemek, güzel bulmamak” , begenmedi (295, 1017), beğenmez (352), begenmezler (294), begenmedüñ (866) şekilleriyle geçmektedir.

‘Arîs ehli çün begenmedi anı (295) Aris halkı onu beğenmedi.

2.3.5. Nefret-Öfke-Sinir Bildiren Fiiller

yigrelen-: “iğrenmek, nefret etmek” (979)

Bir sebebden yigrelendük biz inan (979) Bir sebepten nefret ettik, bize inan.

korçut-: “korkutmak” (210, 550, 551, 1233) bu tür fiillere örnektir.

Korçutğıl bunı bu dem vur zindâna (551) Bunu korkut şimdi zindana at.

kıy-: “acımamak, zulmetmek, öldürmek” (81),

Eytdüm qardaşa qardaş nite kıya (81) Kardeş kardeşe nasıl kıyar, dedim.

tarık-: “içi daralmak, sıkıntıdan patlamak, öfkelenmek” (748),

Şöyle tarıkdı kaqıdı Zelihâya (748) Zeliha'ya öyle kızdı ki...

2.3.5.1. Birleşik Fiil Yapısında Bulunan Fiiller

yavuzlık kıl-: “kötülük yapmak” (549, 550, 1143),

Qatı yavuzluq şanur uşbu baqa (550) İşte o bana karşı kötülük düşünür.

cevr ét- “cefa, eziyet, zulüm etmek” (607)

Yatsun anda dër ol cevr eder (607) Yatsın orada diyerek eziyet eder.

2.3.6. Utanma-Çekinme İfade Eden Fiiller

utan-: “utanmak” utanu(724,1150), utanur (493,539)

‘ârlan- “utanmak” (807)

Ol şüretten utanur döner gërü (539) O suretten utanır ve geri döner.

Bu nişândan zinhâr dëyü ‘ârlanup (807) Biz kesinlikle bu nişandan utanıyoruz.

2.3.7. Ayıplama-Kınama İfade Eden Fiiller

qavla-: “çekıştirmek, ayıplamak” (576)

Ayruq ‘özrin söyleye yâ qavlaya (576) Başkasının özrünü söyleyen ya da çekıştiren...

qına-: “kınamak, ayıplamak” (606,1174)

Qul senüñdür nice dilerseñ qına (606) Kul senindir nasıl istersen öyle kına.

2.3.7.1. Birleşik Fiil Yapısında Bulunan Fiiller

ta‘na ur-: “ayıplamak” (596) biçiminde bir kez geçmektedir.

Qulın sever dëyü ta‘na urduñuz (596) Kulunu sever diye ayıpladınız.

3. İdrak Fiilleri

Bir mental süreç sonucu ortaya çıkan idrakle, algılamayla, duygularla ilgili fiillere mental fiil “zihin fiili” diyoruz. Zihin fiilleri idrakle, algıyla, duygularla ilgilidir. Zihin fiilleri birçok bilişsel süreci içerir. Duygu, algılama, idrak bir mental süreç sonucunda oluşur ve bunların başlaması, etkileri de kişiden kişiye göre değişir.

Mental fiillerin diğerk bir sürecini oluşturan fiiller idrak fiilleridir. İdrakle ilgili fiillerin temelinde düşünme vardır. Dolayısıyla zihinle ilgili faaliyetleri anlatan fiillerdir.(anlamak, unutmak, düşünmek, bilmek vb.)

İngilizcedeki karşılığı “cognition verbs” olan bu tarz fiiller, beynin dış dünyada görerek, işiterek, dokunarak vb. elde ettiği veri alışlarının beyinde yerleştirilmesi, saklanması ve gerektiğinde eski bilgilerle harmanlayarak muhakeme yoluyla çıkarımlar yapması yani dış dünyanın uyarısı ile meydana gelen fiziksel duygunun zihinsel yorumunu içeren fiillerdir. (Bayraktar 2017: 6)

Yaylagül, “Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller” çalışmasında bu fiilleri Anı ve Uslamlama Fiilleri olarak ifade etmiştir.

3.1. Anlama İfade Eden Fiiller

añla-: “anlamak, kavramak” aña- (13, 433, 504, 1382), añaadı (1050), añaadum (346, 455, 675), añaayasın (556), añaayu (616, 673, 899...), añağıl (187, 391, 419), añaadıñuñ (718) şekilleriyle birçok yerde geçmektedir.

Uşşuñı dër başuña aña sözünj (504) Aklını başına topla ve sözümü anla.

Toğruluğumu benüm añaayasın (556) Benim doğruluğumu anlayasın.

3.2. Bilme İfade eden fiiller

bil- (166, 1038), bildi (75, 449, 562), bildüm (346, 1384), bildünj (1293, 715, 451), bilelüm (36, 1208), bilem (391, 1217, 1241) şekilleriyle metnin birçok yerinde kullanılmıştır.

Bildi Yûsuf bunlaruñ n'ettüğini (75) Yusuf bunların ne yapmak istediklerini anladı

Ahvâlini bilelüm anuñ belgölü (36) Onun açıkça durumunu anlayalım.

bildür-: “bildirmek, öğretmek” bildür(444, 633, 777, 645), bildürdiler (641), bildürdüm (434), bildürem (1356), bildürdi (109) bildüre (7) biçimlerinde kullanılmıştır.

3.3.Düşünme İfade Eden Fiiller

düş-: “aklına gelmek” (711), uyan- “kendine gelmek, aklını başına toplamak” (157) , sağışla- “saymak, hesap etmek”, sağışladı (826), sağışlağıl (386), sağışlaya (7) biçimlerinde kullanılmıştır.

Şarâb-dâruñ öğine Yûsuf düşer (711) Şarapdarın aklına Yusuf geldi.

Eytdi yâ Ya'küb sen nebîsin uyan (157) Ey Yakup sen peygambersin uyan, dedi.

Reyyân melik mâlını sağışladı (826) Melik Reyyan malını saydı.

3.3.1.Birleşik Fiil Yapısında Bulunan Fiiller

fikre düş-: Arapça+Türkçe “düşünceye dalmak” (253)

ögi dër-: “aklını başına toplamak” (146, 274)

ögin devşür-: “aklını başına toplamak” (363)

ussı başına gel-: “aklı başına gelmek”(70, 143, 203,959)

ussuñı başına dër-: “aklını başına toplamak” (504)

Ol hoca gördi anı fikre düşer (253) Hoca onu görünceye düşünceye dalar.

Göreyim gönlegi dëreyim ögi (146) Gömleği göreyim de aklımı başıma toplayayım.

Zelihâ ögin devşürür turur örü (363) Zeliha kendini toparlar ve ayağa kalkar.

Uşşı geldi başına açdı gözün (70) Akli başına gelip gözünü açtı.

3.4. İnanma İfade Eden Fiiller

inan- "inanmak", inandum (890), inanğil (1235), inanur (289), inanuruz (1289), inanur (263), inanduşa (995) şekilleriyle metnin birçok yerinde kullanılmıştır.

Döndi eyitdi inandum Tañrıya (890) Döndü, ben bir Tanrı'ya inandım dedi.

Ol biri birleş inanuñ Tañrıya (263) O bir olan Tanrı'ya inanın.

3.5. Karar Verme-Anlaşma İfade Eden Fiiller

ittifâklaş- Arapça+Türkçe "anlaşmak, birlikte hareket etmek" ittifâklaşsun (620)

Hem ittifâklaşsun hon-salâr dahı (620) Sofracıbaşı ile de ittifak etsin.

3.5.1. Birleşik Fiil Yapısında Bulunan Fiiller

tağdîr ol- Arapça+Türkçe "takdir edilmek, karar verilmek" (436,608)

kağbül eyle/kağbül kıla- Arapça+Türkçe "kabul etme, razı olma" (162, 1235, 227, 320, 753...) şeklinde metinde geçmektedir.

Eyle tağdîr olisar dergil ögün (436) Öyle takdir edilmiştir, aklımı başına topla.

kağbül eyle sen bizden hem bu sözi (1235) Sen bizim bu sözümüzü kabul et.

Bolay ki mâlik sözüñ kağbül kıla (753) Belki Melik sözünü kabul eder.

3.6. Tahmin İfade Eden Fiiller

şan- " sanmak, zannetmek" şan (295), şanasın (201, 242, 486, 514), şandı (1044, 1056), şandumdı (79), şanur (966) şekillerinde kullanılmıştır.

Kuyudan çıkdı şanasın ay durur (201) Kuyudan çıktığında sanırsın yüzü aydır.

Sırça şandı aña rağbet kılmadı (1044) Sırça sandığı için ona rağbet etmedi.

3.7. Öğrenme İfade Eden Fiiller

öğren- "öğrenmek, bilmek" öğrendüm (1040), öğrendün (1039) şekillerinde geçer.

haber vër kıanda öğrendün bu dili (1039) Bu dili nereden öğrendin bana söyle.

3.8. Öğüt İfade Eden Fiiller

öğütle- "nasihat etmek, öğüt vermek" (1227), öğüd vër- (496, 549, 563, 572) birleşik fiil yapısında geçmektedir

Öğüt vërdün söyledün baña paşa (496) Bana öğütler verdin.

Özüñi öğütlegil ağlamağil (1227) Kendini öğütle ve ağlama.

3.9. Unutma İfade Eden Fiiller:

unut- "unutmak ", unudalar (841, 849), unudur (273,427), unudurlar (1314), unutdılar (587) şekillerinde pek çok yerde kullanılmıştır.

Aklı gider unudur ol kendüzin (273) Akli başından gider ve kendini unuttur.

3.10. Hatırlama-Anma ifade eden fiiller:

añ- "hatırlamak, anmak", aña (1125), añağ (1075), añauban (1), añağul- "anılmak, hatırlanmak" (888) biçimlerinde kullanılmıştır.

Añağul anı bu şüretlere bağa (1075) Bu suretlere bakınca onu andık.

Mağşûdum seni anam unutmayı (1125) Seni süreli anıp unutmayayım.

3.10.1. Birleşik Fiil Yapısında Bulunan Fiiller

dilüğe getir-: “anmak, dile getirmek” (653)

Tanrıyı getürmedüñ sen dilüğe (653) Tanrı'yı diline getirmedin.

3.11. Niyet-İstek İfade Eden Fiiller:

um- “ummak, beklemek, ümit etmek” uma (790,1123),umar (698), umdı (689), umduñ (653)

imren-: “imrenmek, çok istemek, meyletmek” imrene (174), imrenür (1460,1461), imrenürdi (1490)

dile-: “dilemek istemek” diledi (250,819,1491), diledüm (119), dilegil (693), diler (229,230,261...)

iste-: “istemek”, istedi (147,1161,1516), istegil (182,345), ister (342), isteyü (181,1285)

dile-: “arzu etmek, dilemek”(319, 753, 791, 250...)

Tanrı'dan dile buları yâ resûl (791) Ey Resul bunların affolmasını Tanrı'dan dile.

Girmek diler imrenür Ya'kûb sine (1460) Yakup mezara imrenir ve girmek ister.

Allâhumdan diledüm seni görem (119) Allah'ımdan seni görmeyi diledim.

Görklü ola imrene seve cânıñ (174) Güzel olacak ve canın onu sevecek.

Yaylagül, bu fiillerin açıklama fiilleri içinde de düşünülebileceğini belirtmiştir. Kısmen duygu ve anı fiilleri de sayılabilir, açıklamasını yapmıştır.(Yaylagül, 2005: 47)

3.11.1. Birleşik Fiil Yapısında Bulunan Fiiller

taleb kıl-: Arapça+Türkçe “istemek, dilemek” (366, 379,916),

meded um-: Arapça+Türkçe “yardım beklemek, ummak” (89, 943,790)

Dükeli yalvardılar meded uma (790) Tamamı yardım bekleyip yalvardılar.

Hem şatun almağlığa kıldı taleb (379) Satın almak için talep oldu.

4. Açıklama Fiilleri

Mental fiillerin son halkasını oluşturmaktadır yani çıktı eylemlerdir. Zihinde oluşan etkinliklerin sonucunda ortaya çıkan söz ve davranışları göstermektedir. Mental süreç Açıklama fiilleri ile sona erer.

4.1. Konuşma İfade Eden Fiiller:

añlat- : “Açıklamak, anlatmak” añlat (1208), añladur (1284, 1287)

Bize añlat biz dañı bilelüm anı(1208) Bize anlat onu biz de bilelim.

âzârla-: “kızmak” (1167)

Niçün âzârladunuz siz atañuz (1167) Babanızı neden azarladınız?

buyur-: “buyurmak, emretmek” buyura (1351), buyurdı (179, 256, 581, 827...), buyurur (180,186,255,313...), buyurursın (1241)

Hoca buyurdı ki hon getürdiler (179) Hoca buyurdu sofraya getirdiler.

çağır-/çığır-/çığur- : “bağırarak, seslenmek “ çağırdı (585), çağırsa (1233), çağırur (65, 930), çağırur (198, 369, 681...), çığırmağda (1179), çığurur (1103)

Çağırıldı kim yâ Yûsuf kandasın kanı (585) Ey Yusuf nerdesin hani diye seslendi.

Çığırur örü turur 'aqlın dère (1103) Kalkar, aklını başına toplamak için çağırır.

çığırış-: “hep birden bağırp çağırarak, bağırışmak” çığırışdılar (139)

Bir uğurdan kapuda çığırışdılar (139) Bir ağızdan kapıda bağırıştılar.

dé-: “demek, söylemek” dèdi (78,127,233...), dèdüm (400, 639, 1120...), dèdügi (195, 726, 1292), dèmiş (1211), dèr (83,124,167...)

Böyle dèdi Cebrâ'il gitdi işe (127) Cebrail böyle dedi gitti işe.

dènil-: “denmek, söylenmek, rivayet edilmek” dènile (384)

Hazne mâli cümle geldi deñile (384) Hazine malı bütün getirildi derler.

eyit/-eyt-: “söylemek, demek” eytdi (25, 50, 65, 122...), eytgil (390, 647, 777...), eytse (1350), eytdük (1458), eydesin (38,678), eydem (13,17,106...)

Eytdi yâ Yûsuf Tanrı'dan bil bu işi (122) “Ey Yusuf sen bu işi Tanrı'dan bil.” dedi.

ķığır-: “seslenmek, bağırarak, çağırarak” ķığırup (687)

Mısır içinde zindân içre ķığırup (687) Mısır içinde zindan içine çağırarak...

muştula-: “müjdelemek” muştuladı (702,1428), muştuladılar (202), muştular (406), muştulayı (1363,1380)

Muştuladı Yûsuf'a eytdi ki bil (702) Yusuf'u müjdeledi dedi ki iyi bil.

oķı-/ oķu-: “çağırarak, davet etmek” (474, 1109, 481), oķıdı (1189)

oķıt-: “çağırarak” oķıdı (946)

Andan oķı sarāya gelsün anı (474) Ondan sonra onu çağır saraya gelsin.

Oğlanların oķıdı rāzī açar (946) Çocuklarını çağırarak durumu onlara açar.

ög-: “övünmek”öginü (1306), ögdün-idi (411) şekilleriyle birçok yerde geçmektedir.

Niçün yalan söylersiz siz öginü (1306) Siz övünerek niçin yalan söylersiniz?

ögütle-: “öğüt vermek” (1227)

Özüñi ögütlegil ağlamağil (1227) Kendini öğüt ve ağlama.

Yaylagül'e göre “Övmek, birinin veya bir şeyin üstünlüklerini söyleyerek değerini yüceltmek, methetmek” fiili hem bir açıklama hem de olumlu duygu fiilidir. (Yaylagül, 2005: 47)

Bu çalışmada övmek fiilini açıklama fiilleri arasında değerlendirmeyi uygun gördük çünkü övmek söylemeye, açıklamaya dayalı bir fiil olduğu olması ve duygunun bu açıklama sonucunda ortaya çıktığı için bu grupta yer verildi.

şor-: “sormak” şora (452, 933, 1422, 1430), şoralum (35), şorarsın (248, 1113), şoruban (691), şordum (498,716)

Gelenüñ 'amellerin şora kamu (933) Gelen herkesin amellerini sora.

şoķran-: “söylenmek, homurdanmak” (885)

Çoķ şoķrandı kaķıdı şanemine (885) Sanemine çok öfkelenildi.

söyle-: “demek, konuşmak, söylemek” söylediler (44, 91, 144, 209), söyledüm (1210), söylegil (526, 619, 667, 713...), söylersiz (1306), söyleyem (392, 1241)

- Anuñ-ıçun söyledüm anı size* (1210) Onun için size onu size söyledim.
- söylen-:** “söylenmek, kendi kendine konuşmak” (428)
- Ṭursa otursa Yûsuf'ı söylenür* (428) Otursa, kalksa Yusuf'u söylenir.
- söyleş-:** “söyleşmek, karşılıklı konuşmak, sohbet etmek” söyleşelüm (1322), söyleşür (624,1315), söyleşürler (623)
- Dertlü derdin söyleşür her biri* (624) Her biri dertlerini anlatır, söyleşirler.
- söylet-:** “konuşturmak, söyletmek”, söylede (555), söyledür (1284)
- Söylede bunı kalasın sen 'aceb* (555) Bunu konuşturursun sen de şaşırıp kalasın.
- ünde-:** “seslenmek”, ündeğil (1438), ünderem (1434), ündeyü (1431), ünde (1437)
- Destür vèrgil kim sarāya ünderem* (1434) İzin ver saraya çağırayım.
- yalvar-:** “yalvarmak” yalvardılar (790,1308), yalvarı (704), yalvaru (1263), yalvarur (74,98,251), yalvaruram (1228)
- Yine döner yalvarur ol birine* (74) Yine döner bir diğerine yalvarır.
- yor-:** “yorumlamak, tabir etmek” yoram (170), yorar (29,171), yordı (39, 705), yormuş (981,982), yormuş-ıdı (980)
- İki altun vèr baña yoram düşün* (170) Bana iki altın ver rüyanı yorumlayayım.
- yorul-:** “yorumlanmak, tabir edilmek” (31, 643)
- Nice gördi yoruldı haber vèrür* (31) Nasıl yorumlandığını haber ver
- buyruğ ét-:** “emretmek” (33)
- Buyruğ édisedür kamumuza* (33) Hepimize emirler verir.
- buyruğ ol-:** “emir verilmek” (102, 125, 1452)
- Buyruk oldı Cebre'îl tèz èn yère* (102) Buyruk oldu: Cebrail çabuk yere in.
- cevâb döndür-:** Arapça+Türkçe “yanıtlamak” (94)
- Döndürmedi ol söze kimse cevâb* (94) Hiçbiri o söze cevap vermedi.
- dile gel- :** “konuşmak” (316, 512, 559)
- Bunda bir hoş nükte geldi dile* (512) Bu arada benim dilime hoş bir nükte geldi.
- dile getir-:** “konuşmak, söylemek “ (384)
- Sözi muhtaşar getüreyüm dile* (384) Sözü kısaca söyleyeyim.
- dil vèr-:** “konuşturmak” (156,435)
- Ḥaḳ Taḡrı dil vèrdi kurd söyledi* (156) Tanrı dil verdi kurt söyledi.
- haber ét-:** Arapça+Türkçe “haber vermek, söylemek” (377)
- Ḥaber eydürler varup Kutayfere* (377) Gidip Kutayfer'e haber ederler.
- haber vèr-:** Arapça+Türkçe “bildirmek, söylemek” (31,165, 667...)
- İmdi diñleş vèreyim size haber* (165) Şimdi dinleyin size bir haber vereyim.
- haber ol-:** Arapça+Türkçe “söylenmek, haber verilmek” (944)
- Ḥaber olur illere uçdan uca* (944) Ülkelere baştanbaşa haber gelir.

haber gel-: Arapça+Türkçe “ söylenmek, rivayet edilmek” (1164)

Bir kavulda dahı gelmişdür haber (1164) Bir söz rivayet edilmiştir.

hikâyet ét-: Arapça+Türkçe “hikâye etmek, anlatmak”(632, 1292, 1373)

Benem âhir ol hikâyet étdüğün (1373) Hikâyesini söylediğin benim.

hikâyet eyle-: Arapça+Türkçe “anlatmak” (282, 667, 725...)

Yûsuf'a bir bir hikâyet eyledi (725) Yusuf'a bir bir anlattı.

mâ'lûm eyle- “açıklamak, belirtmek” (40, 713, 743, 1427)

Öğün den ne geçdi ma'lûm eylegil (713) Aklından ne geçtiğini söyle.

nazm düz-: Arapça+Türkçe “söz söylemek, nazmetmek” (14)

Nazm düzdüm bu sözi dün ü günü (14) Bu sözü gece gündüz nazmettim.

öğüd vér-: “nasihat etmek, öğüt vermek (496, 549, 563, 572)

Yavuzluk kılar bir öğüt vér buña (549) Kötülük yapar buna bir öğüt ver.

özrin dile-: “özür dilemek” (251)

Çünki ol kul yalvarur özrin diler (251) O kul yalvarıp özür diler.

râzi aç-: Farsça+Türkçe “durumdan haberdar etmek, sırrını söylemek” (880,946),

Geldi 'avrat Zelihâya râzi açar (880) Kadın gelip Zeliha'ya haber eder.

söz aç-: “söze başlamak, konuşmak”(892)

Yol üstinde Zelihâ turdı söz açar (892) Zeliha yol üstünde ayağı kaldırarak söz açar.

söze gel-: “konuşmak” (863)

Şağ degüldür güci yok gele söze (863) Sağ değildir, konuşmaya gücü yoktur.

söze gir-: “söze başlamak” (1)

Tanrı adın aňuban girem söze (1) Tanrı'nın adını anarak söze başlayalım.

şerh eyle-: Arapça+Türkçe “anlatmak” (1247)

Derdümi kamu aña şerh eylegil (1247) Bütün dertlerimi ona anlat.

vaşf eyle-: Arapça+Türkçe “anlatmak, açıklamak” (479, 1239, 1242)

Andan şonra vaşf eyle gözüm yaşın (1242)Ondan sonra gözümden akan yaşları anlat.

vaşf kıldur-: Arapça+Türkçe “anlatmak, belirtmek” (1244)

Dün gün ağlamağum vaşf kılduru (1244) Gece gündüz ağladığımı anlatır.

Sonuç

Çalışmamıza konu olan Şeyyâd Hamza'nın Yûsuf u Zelihâ Mesnevisi kaynağını Kur'an-ı Kerimden alması ve kutsal olması özelliğiyle asırlardır büyük ilgi görmüş bir mesnevidir ve edebiyatımızda da önemli bir yere sahiptir. Bu çalışmada Şeyyâd Hamza'nın Yûsuf u Zelihâ Mesnevisinde tespit edilen mental fiiller aşağıdaki tabloda da belirtildiği gibi dört ana başlık etrafında incelendi.

1.Duyu (Algılama) Fiilleri

1.1.Görme İfade Eden Fiiller
1.2.İşitme İfade Eden Fiiller
1.3.Tatma İfade Eden Fiiller
1.4. Koklama İfade Eden Fiiller
1.5. Dokunma İfade Eden Fiiller

2.Duygu Fiilleri
2.1.Bütünsel Davranış Fiilleri
2.1.1.Korkma- Ürkme İfade Eden Fiiller
2.1.2. Hayret- Şaşma İfade Eden Fiiller
2.1.3.Öfke-Kızgınlık İfade Eden Fiiller
2.2.Olumlu Duygu Fiilleri
2.2.1. Sevgi İfade Eden Fiiller
2.2.2. Memnuniyet İfade Eden Fiiller
2.2.3. Affetme- Merhamet İfade Eden Fiiller
2.2.4. Saygı İfade Eden Fiiller
2.3.Olumsuz Duygu Fiilleri
2.3.1.Üzüntü İfade Eden Fiiller
2.3.2. Kaygı-Endişe- Telaş İfade Eden Fiiller
2.3.3. Pişmanlık İfade Eden Fiiller
2.3.4. Memnuniyetsizlik İfade Eden Fiiller
2.3.5. Nefret, Öfke, Sinir İfade Eden Fiiller
2.3.6. Utanma-Çekinme İfade Eden Fiiller
2.3.7. Ayıplama-Kınama İfade Eden Fiiller

3. İdrak Fiilleri
3.1. Anlama İfade Eden Fiiller

3.2. Bilme İfade Eden Fiiller
3.3. Düşünme İfade Eden Fiiller
3.4. İnanma İfade Eden Fiiller
3.5. Karar Verme İfade Eden Fiiller
3.6. Tahmin İfade Eden Fiiller
3.7. Öğrenme İfade Eden Fiiller
3.8. Öğüt İfade Eden Fiiller
3.9. Unutma İfade Eden Fiiller
3.10. Niyet-İstek İfade Eden Fiiller

4. Açıklama Fiilleri

4.1. Konuşma İfade Eden Fiiller

Mental fiiller hareket bildiren fiiller değil zihinsel faaliyetleri içeren duygu, düşünce, algı gibi soyut fiillerdir. Tespit ettiğimiz mental fiillerin çeşitliliği ve kullanım sıklığı bize 13-14. yüzyıllar arası o dönemin duygu ve düşünce yapısı için önemli bir göstergedir.

Hikâye geneline hâkim olan duygunun sevgi olmasından ötürü bu durum olumlu duygu fiillerinin metnin içerisindeki kullanımını artırmıştır. Yûsuf u Zelihâ Mesnevisinin geneline baktığımızda mental fiiller içerisinde yer alan olumsuz duygu fiillerinin sayıca fazlalığı da dikkat çekicidir. Bu bağlamda hikâyenin konusunu göz önünde bulundurulursa metnin içerisinde korku, endişe, kaygı, üzüntü ve pişmanlık gibi duyguların ön planda olması sebebiyle olumsuz duygu fiillerinin de diğer fiillere göre sayıca çok olmasıyla örtüşmektedir.

Mental fiiller bir milletin düşünce yapısını ortaya koyan önemli bilgiler içerir. Mental fiil diğer bir adıyla idrak, zihin fiilleridir. Temeli düşünmeye dayalı olan fiillerdir. Eski Türkçe döneminin de mental fiiller bakımından oldukça zengin olduğu anlaşıldı. Duygu, idrak ve özellikle açıklama fiillerinde bir kavram birden fazla fiille ifade edilmiştir. Bu çalışmada Eski Türkçeden bu yana düşünce dünyasının ve bunu ifade etme tarzının ne kadar çeşitli olduğunu göstermiştir. Türkçede, Eski Türkçeden beri zihinle ilgili kavramları ifade eden bazı sözcüklerin, birden fazla anlamda kullanıldığını, aynı kavramı karşılayan birden fazla sözcüğün olduğu görülmektedir.

KAYNAKÇA

HAMZA, Şeyyat. (2008). *Yûsuf u Zeliha (Destan-ı Yûsuf Aleyhi's-selam ve haza ahsenü'l-kasasi'l-mübarek)* Haz. Ümit Özgür Demirci- Şenol Korkmaz, Kaknüs Yayınları.

AYAN, Ekrem, TÜRKDİL, Yakup. (2015) "Anlam Bilimi Açısından Kazak Türkçesinde Görme Duyu Fiilleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.7.S.35. s.26-41

TÜRKDİL, Yakup. (2013) *Anlam Bilim Açısından Kazak Türkçesinde Duyu Fiilleri*, Muğla Sıtkı Koçman Üniv., SOBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Muğla.

Ayan, Ekrem; Türkdil, Yakup. (2015). "Kazak Türkçesinde Dokunma Duyu Fiilleri ve Anlam Zenginliği", *Turkish Studies*, Volume 10/4, s. 95-114.

Seçkin, Kuban. (2013). "Mental Fiiller Bağlamında Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı", VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri, III. Cilt, s. 921-929.

YAYLAGÜL, Özen. (2005) "Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, s. 17-51, Ankara.

YAYLAGÜL, Özen. (2010). "Türkiye Türkçesine Duygu Fiileri", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt7, Sayı 4,s.100-111,Ankara.

ŞAHİN, Savaş, (2012). "Mental Fiil Kavramı ve Türkmen Türkçesinde Mental Filler", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı 1\4, s.45-62.

ŞAHİN, Savaş, (2012) "Türkmen Türkçesinde Mental Filler" Gazi Üniversitesi, Doktora Tezi, Ankara.

KAMCHYBEKOVA, Kıyal. (2011). "Kırgız Türkçesinde Duyu Fiilleri", *ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C.2, S.3, s.87-102, Haziran.

KAMCHYBEKOVA, Kıyal (2011) *Kırgız Türkçesinde Duyu Fiilleri*, Ankara Üniv. SOBE Yayınlanmamış Dr. Tezi, Ankara.

Erkan HİRİK,- Tuğba ÇOLAK, (2017). "Türkçe Mental Fiillerde 'Çok Katmanlılık", iV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, Bildiriler Kitabı, CİLT 1, Niğde.

Bayraktar, Fatma Sibel, "Bulgarca Sözlüğünde Yer Alan Türkçe Mental Fiiller",(XII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı, 25-28 Eylül 2017, Bükreş, Romanya) Bildiri Kitabı, s. 458-466. (Kasım 2017)

YAYIN İLKELERİ

1. 2016 yılında yayın hayatına başlayan *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Haziran ve Aralık ayları olmak üzere yılda iki sayı olarak yayınlanan hakemli bir dergidir. Dergiye gönderilen yazılar Editör Kadrosu tarafından derginin amacına, konusuna, içeriğine ve yazım-noktalama kurallarına uygunluğu açısından incelenir. Derginin yazım ilkelerine uygun bulunan makaleler yazar adları gizlenerek; bilimsel açıdan değerlendirilmek üzere alanında uzmanlaşmış iki (2) hakeme gönderilir. Hakemlerden gelen raporlara göre yazıların yayımlanıp yayımlanmayacağına karar verilir.

2. Derginin dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda iki makaleyi geçmemek kaydıyla diğer Türk lehçeleri ile yabancı dillerde makalelere de yer verilebilir.

3. *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*'nde yayımlanacak yazılarda daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış olma şartı aranır. Bilimsel bir toplantıda sunulmuş ve yayımlanmamış bildiriler, bu durum belirtilmek şartı ile dergimizde yayımlanmak üzere kabul edilebilir.

4. Yazıların her türlü ilmî sorumluluğu yazarlarına aittir.

5. **Editörlük Düzeltmeleri:** Yayım aşamasında esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler Editörlük birimi tarafından yapılabilir. Bu düzeltmelerde Türk Dil Kurumunun Yazım Kılavuz ve Sözlükleri esas alınır.

6. Yazılar, MS Word programına göre kâğıdın bir yüzüne Cambria yazı karakteriyle, 11 punto, 1,2 satır aralığı ile yazılmalıdır. Paragraf aralığı "sonra 3 nk" olarak düzenlenmelidir.

Kâğıt Boyutu	A4 Dikey
Üst Kenar Boşluk	2,5 cm
Alt Kenar Boşluk	2,5 cm
Sol Kenar Boşluk	3 cm
Sağ Kenar Boşluk	2,5 cm
Yazı Tipi	Cambria
Yazı Tipi Stili	Normal
Boyutu (normal metin)	11
Boyutu (dipnot metni)	9
Tablo-grafik	10
Paragraf Aralığı	sonra 3 nk
Satır Aralığı	1,2

7. Başlık yazısı ve yazar adlarından hemen sonra Türkçe özet yer alır ve büyük harflerle ÖZ şeklinde yazılır. Konunun Türkçe özeti 100-250 kelime arasında olmalıdır. Öz içinde kaynak, şekil, çizelge, nota vb. bulunmamalıdır. Türkçe özetten sonra İngilizce özete yer verilir. Her iki özeti altında Anahtar Kelimeler-Keywords (3-8 kelime) yazılır. Makalenin İngilizce başlığı İngilizce özetten (ABSTRACT) önce büyük harflerle yazılmalıdır. Türkçe ve İngilizce özet, anahtar kelimeler, abstract ve keywords 9 punto ve tek satır aralığı ile yazılmalı; dipnotlar 9 punto olmalıdır.

8. Yazılar üç nüsha (iki nüshasında isim, unvan ve çalıştığı kurum belirtilmeden) mail olarak gönderilmelidir.

9. Yazılardaki paragrafların ilk satırı 0.5 cm içeriden başlayacaktır. Ana başlık büyük harfle ve metin gövdesini ortalayacak şekilde, sayfanın üstünden 4 satır aşağıda, alt başlıklar ise paragraf düzenine uygun olarak (0.5 cm içeriden) konulacaktır. Başlık yazısının sağ alt tarafına yazar veya yazarların adları alt alta yazılır. Yazar ad/adları yazılırken herhangi bir akademik unvan belirtilmez. Yazarın akademik unvanı, çalıştığı kurum (üniversite, fakülte, bölüm veya diğer) adları ve elektronik posta adresi dipnot biçiminde sayfanın altına yazılmalıdır. Akademik unvan dışında başka unvan kullanılmaz.

10. Araştırma ve inceleme dalındaki yazılar Öz (Türkçe ve İngilizce) makale metni şeklinde düzenlenir. Yabancı dilde yazılan yazılarda yukarıdaki bölümlerin yabancı dildeki karşılıkları kullanılır ve aynı düzenlemeye uyulur.

11. **Metin İçi Kaynak Gösterme:** Metin içinde (Korkmaz 2005: 9), yazarın aynı yıl yayımlanan birden fazla eseri kaynak gösterilmişse (Korkmaz, 2005a, Korkmaz 2005b...) birden fazla kaynağa atıfta bulunuluyorsa (Korkmaz 2005, Çelik 2001, Demir 1999), çok yazarlı yayınlarda ilk yazar adı (Korkmaz vd. 2005), görülemeyen bir yayın kaynak gösteriliyorsa (Eagleton 1996, Korkmaz 1999'dan) sözlü kaynak kullanılıyorsa kaynak kişi bilgileri Adı, Soyadı, Görüşme Tarihi ve Yeri bilgilerini içermelidir.

12. **Dipnotlarda İzlenecek Yöntem:** Bilimsel bir yazıda kullanılan kaynakların künyesi dipnot olarak sayfa altında gösterilir. Dipnotlar 9 punto ile yazılmalıdır. Yararlanılan kaynaklar ilk geçtikleri yerlerde ayrıntılı ve aşağıdaki örneklerde belirtilen sıralamaya uygun olarak verilir:

a. **Kitaplar:** Yazar Adı Soyadı, Kitap Adı (italik), Yayınevi, Baskı Sayısı, Yayın Yeri, Yılı, Sayfa Numarası.

Örnek: Dilek Yalçın Çelik, *Yeni Tarihselcilik Kuramı ve Türk Edebiyatında Postmodern Tarih Romanları*, Akçağ Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2005, s. 215.

Eğer ikinci kez geçiyorsa; D. Yalçın-Çelik, age., s. 217.

b. **Makaleler:** Yazar Adı Soyadı, Makale Adı (tırnak içinde), Dergi/Kitap Adı (italik), Cilt No, Sayı, Yayın Yeri ve Yılı, Sayfa Numarası.

Örnek: Muhittin Eliaçık, "Belâgat Kitaplarında Tecâhül-i Ârif'in Tarif ve Tasnifi", *Turkish Studies*, Volume 11/10, Ankara-Türkiye, 2016, s. 217-230.

Eğer ikinci kez geçiyorsa; M. Eliaçık, agm., s. 220.

c. Dipnotlardaki bilgilerden sonra verilecek kaynakların parantez içinde verilip verilmeyeceği yazarın takdirine bırakılmıştır.

13. **Kaynakçada İzlenecek Yöntem:** Makale metninin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla yayını olması halinde, yayımlanış tarihine göre, bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar var ise (2005a, 2005b) şeklinde gösterilmelidir.

Kitap: Gazete, dergi, ansiklopedi, antoloji, roman, oyun ve film gibi yapıtlar ile öykü ve şiir kitapları "uzun yapıt" sayılır ve künyede eğik yazı ile gösterilir. Basılmış tezler de bu kategoriye girer.

Bir yazar: Tek yazara ait yapıtların künyesi şu şekilde gösterilir. Kullanılan kaynaktaki yapıtın yayımlandığı şehir belirtilmiyorsa, künyede bu bilginin bulunması gereken

yerde **Yyy** (yayım yeri yok), yayımlandığı yer belirtilmemişse **yy** (yayımcı yok), yayımlandığı tarihe ilişkin bilgi yer almıyorsa **ty** (tarih yok) kısaltmaları kullanılır.

Emiroğlu, Öztürk. *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatında Hisar Topluluğu*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2007.

Perec, Georges. *Uyuyan Adam*. Çev. Sosi Dolanoğlu. İstanbul: Metis Yayınları, 2002.

İki (ya da üç) yazar: İki (ya da üç) yazara ait yapıtların künyesi şu şekilde gösterilir:

Best, Steven ve Douglas Kellner. *Postmodern Teori*. Çev. Mehmet Küçük. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011.

Üçten fazla yazar: Üçten fazla yazara ait bir kitabın künyesinde ya bütün yazar adları kitaptaki sırasıyla verilir ya da ilk yazar adından sonra **ve diğer.** ifadesi kullanılır.

Korkmaz, Ramazan ve diğer. *Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.

Makale vd.: Tek tek şiir, öykü, makale, kitap bölümü, mektup, konferans, konuşma, söyleşi ve kişisel görüşme “kısa yapıt” sayılır ve başlıkları çift tırnak içinde yazılır. Ansiklopedi maddelerine yapılan göndermelerde madde adı ansiklopedide yer aldığı gibi yazılır (ör. “Cansever, Edip”). Söyleşilerin ve yayımlanmamış tezlerin künye bilgileri aşağıdaki örneklerdeki gibi verilir.

Argunşah, Hülya. “Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nun Türk Edebiyatı Üzerine Tenkidî Fikirleri”. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 1985.

Aynı Yazara Ait Birden Fazla Yapıt: “Seçilmiş Bibliyografya”da aynı yazarın birden fazla yapıtına yer verildiğinde yapıt adları tarih sırasına göre değil alfabetik sıraya göre listelenir. Böyle durumlarda yazar adı ve soyadı tekrar edilmez; bunun yerine (— . şeklinde) yan yana iki uzun çizgi ve bir nokta koyulur; ardından yapıt adı ve diğer bilgiler verilir. Aşağıdaki örnek izlenmelidir.

Emiroğlu, Öztürk. *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatında Hisar Topluluğu*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2007.

—. *Türkiye’de Edebiyat Toplulukları*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2014.

Elektronik Ortamdaki Metinler: Elektronik ortamdaki metinlerin kaynak olarak gösterilmesinde, güvenilirlik açısından, yazarı, başlığı ve yayım tarihi belirtilmiş olanlar tercih edilmelidir. Künye bilgileri şu sırayı izler: yazar adı; metnin başlığı; varsa kaynağın tarihi; erişim tarihi; sitenin adresi. Aşağıdaki örnek izlenmelidir.

Rasim, Özdenören. “Yenilik de Hesaplaşma Gerektirir” (26 Haziran 2016) 27 Haziran 2016. < <http://www.yenisafak.com.tr> >

Ses ve Görüntü Kayıtları: Ses ve görüntü kayıtlarına yapılan göndermelerin künye bilgileri yazılırken, katkısı öne çıkarılacak kişinin (yönetmen, senarist, oyuncu, yazar, besteci, şarkıcı, vb.) soyadı ve adından sonra yapıtın başlığı, katkısı bulunan diğer kişi ya da kurumlar, formatı (plak, videokaset, VCD, DVD, vb.) ve yayım ya da dağıtım bilgileri verilir.

Crowe, Russell, yön. *Son Umut*. Sen. Andrew Knight ve Andrew Anastasio. Oyun. Russell Crowe, Olga Kurylenko ve diğer. DVD. As Sanat, 2015.

Yabancı Dillerdeki Yayınlar: Türkçe dışındaki kaynakların künyelerinde, editörü, çevirmeni, cilt ve baskı sayısını gösteren ifadeler Türkçeleştirilir. Şehir adlarının Türkçe kullanımlarına yer vermeye özen gösterilir (ör. Paris).

14. Gönderilen yazılara ait resim, şekil ve grafikler sayfa yazım alanını taşmayacak biçimde net ve ofset baskı tekniğine uygun olmalıdır. Bunların sıra numarası ve adı her şeklin veya grafiğin altında verilmelidir.

15. Derginin aynı sayısında, ilk isim olarak bir yazarın birden fazla eseri yayımlanamaz.

16. Makalesi yayınlanan yazarlara iki adet dergi gönderilir.

17. **Telif Hakkı:** Yayımlanan yazıların telif hakkı *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*'ne devredilmiş sayılır. Yazıların düşünsel ve bilimsel, çevirilerin ise hukukî sorumluluğu yazarlarına/çevirmenlerine aittir. İki ve daha fazla yazarlı yazılarda yazının telif sorumluluğu birinci yazara aittir. Dergide yayımlanan yazı ve fotoğraflar kaynak gösterilerek alıntılanabilir.

18. Dergimizde basılmayan yazılar yazarlarına iade edilmez.

19. **Yazıların Gönderilmesi:** Yukarıda belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanan yazılar, edebiyatdergi@bartin.edu.tr adresine gönderilir. Eğer hakemler tarafından düzeltme istenmiş ise, yazar düzeltmelerin yapıldığı yeni biçimi aynı adrese en geç on beş (15) gün içinde gönderir.